

**UNIVERSITATEA “AUREL VLAICU” ARAD
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ “ILARION V. FELEA” ARAD
ȘCOALA DOCTORALĂ INTERDISCIPLINARĂ
DOMENIUL TEOLOGIE**

**PEDEPSELE CANONICE ȘI MĂSURILE DISCIPLINARE ÎN CANOANELE
BISERICII RĂSĂRITENE (SECOLELE IV-IX)**

COORDONATOR:

Pr. Prof. Univ. Dr. Constantin Rus

STUDENT DOCTORAND:

Pr. Cristian Prună

ARAD

2023

INTRODUCERE	7
1. Obiectul cercetării.....	7
2. Motivația și alegerea subiectului.....	8
3. Stadiul cercetării.....	10
4. Scopul, limitele și originalitatea lucrării.....	18
5. Metodologia cercetării.....	22
6. Structura lucrării.....	24
7. Dificultăți întâmpinate.....	34
CAPITOLUL I Pedepse și măsuri disciplinare în scrierile Vechiului Testament	36
1.1. Noțiunea de pedeapsă.....	36
1.2. Anáthema în Vechiul Testament.....	38
1.2.1. Conceptul de hērem și anáthema în tradiția vechi-testamentară.....	41
1.2.1.1. Hērem și anathema în Pentateuh și în scrierile preexilice.....	44
1.2.1.2. Hērem și anathema în relatările postexilice și în scrierile apocrife.....	51
1.3. Excomunicarea în Vechiul Testament.....	62
1.3.1. Conceptul de bădal în Vechiul Testament.....	67
1.3.1.1. Bădal ca excludere din comunitate.....	69
1.3.1.2. Hērem ca excomunicare.....	71
1.3.2. Alte noțiuni care exprimă excomunicarea.....	75
1.4. Excluderea din serviciul sacerdotal.....	78
1.5. Alte pedepse disciplinare în scrierile vechi-testamentare.....	82
1.6. Pedepsele disciplinare în tradiția rabinică.....	83
CAPITOLUL AL II-LEA Măsuri disciplinare în scrierile Noului Testament	88
2.1. Conceptul de disciplină în Sfânta Scriptură.....	88
2.1.1. Disciplină în Vechiul Testament.....	88
2.1.2. Disciplină în Noul Testament.....	91
2.1.2.1. Motive de disciplinare în Noul Testament.....	94
2.1.2.2. Scopul disciplinării în Noul Testament.....	96

2.2. Anatema în Noul Testament.....	98
2.2.1. Anatema în relatările evanghelice.....	102
2.2.2. Anatema în scrierile pauline.....	105
2.2.2.1. Anatema în epistola I către Corinteni.....	109
2.2.3. Anatema în epistolele ioaneice.....	114
2.3. Afurisirea în Noul Testament.....	116
2.4. Scoaterea din slujirea sacerdotală	119
2.5. Excludere/excomunicare în Noul Testament	122
2.6. Muștrarea sau dojana în Noul Testament.....	125
CAPITOLUL AL III-LEA Instanțele disciplinare în tradiția canonică a Bisericii.....	131
3.1. Congruențe semantice ale cuvântului “canon”.....	131
3.1.1. Aspecte ale originii termenului “canon”.....	131
3.1.2. Consecuția dintre legile ecleziale și legile Statului.....	137
3.1.2.1. Semnificația pastorală a sfințelor Canoane.....	137
3.1.2.2. Canoane și legi în Imperiul Bizantin.....	141
3.1.2.3. Relația dintre canoane și dogmele Bisericii.....	149
3.2. Judecata în Biserica primară.....	152
3.3. Forurile de judecată bisericească în epoca veche a Bisericii.....	153
3.3.1. Instanța Apostolilor (instanța frățească).....	153
3.3.2. Instanța publică a “soborului”.....	155
3.3.3. Instanța preotului/episcopului.....	156
3.4. Forurile de judecată de la începuturile imperiului Bizantin.....	163
3.4.1. Mărturisirea publică.....	163
3.4.2. Preotul penitențiar.....	166
3.4.3. Instituția sinodală episcopală.....	170
3.4.4. Instanța sinodală mitropolitană.....	171
3.4.5. Instanța exarhală.....	175
3.4.6. Instanța patriarhală.....	177
3.4.7. Instanțele de judecată pentru monahi.....	181
3.4.8. Episcopalis audientia.....	183
CAPITOLUL AL IV-LEA Sancțiunile canonice în tradiția canonică a Bisericii.....	189
4.1. Noțiunea de sancțiune canonică.....	189

4.2. Sancțiunile canonice în perioada Bisericii primare.....	193
4.3. Disciplina penitențială în Biserica primelor secole.....	195
4.3.1. Treptele penitențiale în Biserică.....	200
4.3.1.1. “Cei ce se tânguiesc, cei ce plâng” (gr. Προσκλαίοντες, lat. fletus).....	202
4.3.1.2. “Ascultătorii” (gr. Ακροόμενοι, lat. audientes, auditors).....	202
4.3.1.3. “Cei ce se prosternă” (gr. Γονυκλίνοντες, lat. genuflectentes).....	203
4.3.1.4. “Cei ce stau împreună” (Συνιστάμενοι, consistentes).....	204
4.4. Dojana.....	207
4.5. Admonestarea.....	208
4.6. Afurisirea în tradiția canonică a Bisericii.....	209
4.6.1. Afurisirea în scrierile patristice.....	212
4.6.2. Afurisirea în canoanele Bisericii.....	214
4.6.3. Practica afurisirii.....	217
4.7. Epiteimia canonică.....	219
4.8. Depunerea din treaptă.....	222
4.9. Caterisirea.....	226
4.9.1. Repere etimologice și semantice.....	226
4.9.1.1. Primele folosiri ale termenului “caterisire” ca pedeapsă canonică.....	227
4.9.2. Problema caracterului indelebil al harului în Taina Hirotoniei.....	232
4.9.2.1. Perspectiva dogmatică a teologiei catolice.....	232
4.9.2.1.1. Istoricul doctrinei.....	232
4.9.2.1.2. Perspective actuale.....	233
4.9.2.2. Perspectiva dogmatică a teologiei protestante.....	235
4.9.2.3. Perspectiva dogmatică a teologiei ortodoxe.....	235
4.9.2.4. Rehirotonire.....	241
4.9.3. Caterisirea în tradiția canonică a Bisericii.....	242
4.9.3.1. Cazuri de caterisire.....	244
4.9.3.1.1. Caterisirea episcopului Eustatie al Pamfiliei.....	244
4.9.3.1.2. Caterisirea Sfântului Atanasie cel Mare.....	247
4.9.3.1.3. Caterisirea Sfântului Ioan Gură de Aur.....	254
4.9.4. Ritualul de caterisire.....	257

4.10. Excomunicarea – precizări terminologice.....	260
4.10.1.Excomunicarea în canoanele Bisericii.....	266
4.10.2.Excomunicarea (h̄rem) – sensul legalist la Ferictul Augustin.....	268
4.11. Anathema în tradiția canonică a Bisericii.....	280
4.11.1. Anathema în scrierile patristice.....	282
4.11.1.1. Tratatul Despre anatema (Cuvine-se să ne învățăm a nu aduce sub blestem nici pe cei vii, nici pe cei morți) – Sfântul Ioan Gură de Aur.....	283
4.11.1.2. Anatematismele sfântului Chiril al Alexandriei către Nestorie...289	
4.11.2. Anatema în canoanele Bisericii.....	293
4.11.3. Practica anatematizării.....	296
4.12. Demisia din cler.....	301
4.13. Pensionarea.....	306
4.14. Absoluțiunea și încetarea pedepselor.....	311
4.15. Dreptul de apel.....	314
4.15.1. Dreptul de apel în canoanele sinodului de la Sardica (343).....	319
4.16. Definirea pedepselor canonice.....	322
4.16.1. La teologii ruși.....	322
4.16.2. La teologii greci	328
4.16.3. La teologii bulgari.....	329
4.16.4. La teologii sârbi.....	332
4.16.5. La teologii români.....	334
CAPITOLUL AL V-LEA Măsurile disciplinare și pedepsele canonice în sursele canonice și în tradiția catolică medievală.....	340
5.1. Măsurile disciplinare și pedepsele canonice în sursele canonice.....	340
5.1.1. Anatema.....	340
5.1.2. Afurisirea.....	347
5.1.3. Excomunicarea.....	350
5.1.4. Caterisirea.....	355
5.1.5. Admonestarea în sursele canonice.....	358
5.1.6. Dojana în sursele canonice.....	359
5.2. Măsurile disciplinare și pedepsele în tradiția canonică medievală.....	360
5.2.1. Excomunicarea.....	360
5.2.2. Interdicția (Interdictul).....	371

5.2.3. Suspendarea (suspensio).....	374
5.2.4. Degradarea (degradatio).....	378
5.2.5. Depunerea (depositio).....	383
5.2.6. Privarea de beneficii.....	386
5.2.7. Transferul punitiv (translatio, translocatio)	388
5.2.8. Pedeapsa bănească și/sau pierderea unor drepturi.....	389
CONCLUZII	392
BIBLIOGRAFIE	399

INTRODUCERE

1. Obiectul cercetării

Lucrarea de față, care se încadrează în sfera studiilor de drept canonic-juridic și istoric, propune o abordare a problematicii sancțiunilor canonice și a măsurilor disciplinare ale Bisericii Răsăritene, așa cum au fost fixate, mai târziu, în canoane, pornind de la observarea rolului crucial pe care îl deținea disciplina bisericească în rândurile credincioșilor, atât în timpurile vechi-testamentare, nou-testamentare cât și în continuarea epocii de după întemeierea Bisericii ca organism eclezial de natură divino-umană.

Un alt obiectiv al tratării acestei teme îl constituie observarea apariției și evoluției diverselor concepte, sancțiuni (pedepse) și măsuri disciplinare de natură canonică și bisericească pentru disciplina Bisericii în general.

Constatând că, în primele secole Biserica se găsește în fața unor provocări nemaiîntâlnite, această cercetare își propune o analizare a obiectivelor, conținuturilor și metodelor disciplinare în rândurile membrilor Bisericii, atât cler cât și laici.

Se are în vedere o “pedagogie” a credinciosului, îndreptată spre atingerea a două scopuri interdependente: a) menținerea unei discipline riguroase în Biserică, în vederea formării și dezvoltării unei personalități religioase autentice; b) mântuirea credinciosului.

Aceste deziderate pot fi atinse doar dacă sunt operaționalizate, ca obiective ale unui discurs biblic, pedagogic și canonic-juridic, temeinic ancorat pe principiile Bisericii, pe care lucrarea de față le analizează.

Fără observarea normelor de conduită cu caracter moral sau juridic, nu se poate asigura starea de ordine necesară vieții oricărei societăți.

Pedepsele și măsurile disciplinare prevăzute de canoane pentru delictel bisericești sunt generale pentru toți membrii Bisericii și specifice pentru delictel clericilor sau ale monahilor.

Ca știință teologico-juridică, Dreptul Canonic se ocupă atât cu cercetarea, studierea și analizarea metodică precum și cu expunerea sistematică, adică cu închegarea într-un sistem logic a rânduielilor, principiilor și normelor de drept după care se conduce Biserica Ortodoxă.

Conținutul planului reflectă o abordare academică a temei, aducând în atenție elemente ce suscită un real interes și care pun în evidență aspecte deosebit de interesante care pot inspira dinamismul instituțional bisericesc și în zilele noastre.

Sunt urmărite concepte ca: blestem (anathema), excomunicare (hērem), excludere, afurisire, etc., ca și măsuri disciplinare și cum au fost incluse în canoane, ca și moduri de aplicare a Dreptului Canonic.

Interesul, în jurul acestei teme se manifestă prin cercetarea împrejurărilor istorice, argumentarea motivelor canonic-juridice, sociale și confesionale care au determinat Biserica Răsăriteană să includă un anumit tip de pedepse și de măsuri disciplinare în canoanele elaborate în perioada vizată, secolele IV – IX.

2. Motivația și alegerea subiectului

Studiul de față își are motivația în interesul personal pentru problemele ce privesc pedepsele și măsurile disciplinare ale Bisericii răsăritene transpuse în canoanele sinodale din secolele IV – IX și a importanței pe care acestea o reprezintă în viața pastorală a Bisericii, fiind cunoscut faptul că multe dintre aceste canoane sunt și astăzi utilizate ca norme de conduită în rezolvarea diverselor probleme disciplinare, liturgice, pastorale și morale.

Un alt argument al abordării și tratării acestei teme îl constituie observarea apariției și a evoluțiilor ulterioare ale diverselor concepte de măsuri coercitive ale Bisericii.

În cadrul acestei cercetări doresc, de asemenea, o anumită înțelegere a poziției Bisericii Răsăritene, ca instituție bisericească, ce s-a confruntat de-a lungul timpului cu problema delicată a disciplinei, mai ales în rândul clerului.

Ca disciplină teologic-juridică Dreptul Bisericesc expune principiile și normele de drept după care se conduce și se organizează Biserica.

Chestiunea pedepsei în cadrul Tradiției canonice a Bisericii este una delicată, deoarece nu cunoaște paralele. Ea reprezintă o antinomie flagrantă, o divergență vizibilă și evident reală între iubirea ontologică și exercitarea pedepsei, care este foarte adesea legată de confirmarea puterii. Căderea omului se situează, printre altele, la nivelul exercitării puterii pe care acesta o exercită asupra creației, iar pedeapsa rămâne mijlocul diacronic al acestei exercitări a puterii. În schimb, iubirea ontologică presupune o libertate deplină, în care nu există exercitarea puterii sau vreo încercare de constrângere pentru a dobândi sau a avea un rezultat, sau pentru a fi

eficient (a avea eficacitate) în această exercitare. Chiar aici vedem antinomia dintre iubirea divină și sancțiuni.

Instituția Statului și legea sa ignoră acest parametru ontologic al iubirii. Teologia (ca viață eclezială) se bazează pe iubire, care nu se poate naște decât după “moartea egoului”, în care fiecare moare pentru sine și trăiește în deplină libertate pentru celălalt, în timp ce legea - personală sau de stat, nu contează - se manifestă după moartea iubirii, care este ruptură, divorț; dacă nu este precedată de o astfel de ruptură, de o astfel de moarte, legea rămâne total neutralizată și lipsită de orice sens. Pedepsele și sancțiunile vin în urma exercitării Dreptului, exercițiul suprem al puterii, în timp ce “Dumnezeu [trinitar] este iubire” și în această comuniune trinitară de iubire, nu există drepturi sau sancțiuni, deoarece viața trinitară este o viață de iubire și după moarte. Întrebarea rămâne, așadar, total deschisă...

Din cauza discontinuității care s-a dezvoltat între Biserică și Stat în timpurile moderne și funcția mai exclusiv spirituală și pastorală a organizației bisericești, cercetătorii în drept canonic caută o recuperare a contactului vital între dreptul canonic și teologie, exegeza biblică (principii critice de interpretare a Bibliei) și istoria Bisericii în formele lor contemporane. Cercetătorii în Drept Canonic caută, de asemenea, o legătură cu științele sociale empirice (de exemplu, sociologia, antropologia și alte discipline de acest gen), care este necesară pentru o înțelegere și un control al aplicării dreptului canonic. Studiul istoriei Dreptului Canonic necesită nu numai o pregătire juridică și istorică, ci și o înțelegere a conceptelor teologice și a relațiilor sociale contemporane. Multe surse, cum ar fi documentele conciliilor și ale papilor, sunt adesea necritice și se găsesc doar în publicații precar organizate, iar o mare parte a materialului există doar în manuscrise și arhive; frecvent, sursele juridice conțin “drept mort” (adică drept care nu mai este considerat valabil) și nu spun nimic despre “dreptul viu”. Ce intră și ce nu intră sub incidența Dreptului Canonic, ce este sau nu este un izvor de Drept Canonic, ce drept este universal și care este local și alte asemenea chestiuni trebuie judecate diferit pentru diferite perioade.

Funcția Dreptului Canonic în liturghie, omiletică și în alte activități sociale implică dezvoltarea și menținerea acelor instituții care sunt considerate a fi cele mai utile pentru viața personală și credința membrilor Bisericii și pentru vocația lor în lume. Această funcție se referă, așadar, la o adaptare continuă a dreptului canonic la circumstanțele timpului, precum și la nevoile personale.

În lucrarea de față, voi încerca pe baza textelor biblice, patristice și canonice să definesc diferite concepte care stau la baza sancțiunilor canonice, pornind inițial de la apariția acestora încă din vremea lui Adam, încercând să articulez o argumentare canonică ulterioară cu privire la dezvoltarea și transformarea acestora în norme de drept canonic, precum și modalitatea în care aceste sancțiuni au fost aplicate de-a lungul vremii, punctând asupra unor cazuri “celebre” din această perspectivă.

3. Stadiul cercetării

În cadrul teologiei canonic-juridice românești, a Bisericii, au existat autori care au scris articole și studii despre diverse subiecte care au legătură cu disciplina bisericească și care au constituit un real sprijin pentru documentarea cercetării de față, conținând informații valoroase despre activitatea jurisdicțională a Bisericii descrisă de Dreptul Bisericesc.

Nu există însă, o abordare exhaustivă a acestei teme Dreptului Canonic cu referire strictă la măsurile disciplinare și sancțiunile (pedepsele) canonice așa cum sunt prevăzute de canoanele bisericești.

Preotul Ioan V. Covercă , scrie despre “Judecata bisericească în epoca veche”, lucrare întocmită sub conducerea pr. prof. Liviu Stan, acceptată ca disertație pentru obținerea gradului de magistru și publicată în Studii Teologice, anul XIII (1961), nr. 1-2, p. 66-85. Autorul amintește instanțele de judecată din primele patru veacuri creștine și descrie calitățile judecătorilor bisericești. De asemenea descrie mărturisirea publică și particulară ca o formă de judecată în acele vremuri, precum și rolul preotului penitențiar. Epitimiile sunt mijloace corecționale, având un caracter mai mult juridic acordate de un judecător care pune în serviciul tribunalului duhovnicesc învățătura și medicina spirituală. Judecata, atât a creștinilor cât și a clericilor, are în vedere specificul și consecințele faptelor săvârșite.

Preotul Munteanu Alexandru Armand , publică studiul “Aplicarea epitimii în lumina sfințelor canoane”, în revista Studii Teologice, anul XIII (1961), nr. 7-8, p. 445-465, în care face o clasificare a epitimii, în ordinea gravității acestora precum și modul de aplicare către credincioși: în forum internum (la scaunul mărturisirii) dar și în forum externum (de către instanțele legale ale Bisericii). Aceste epitimii (admonestare, dojana, post, rugăciune, metanii, excomunicare sau afurisire) sunt aplicate pentru diferite abatei: împotriva credinței, împotriva lucrurilor și

lucrărilor sfinte, împotriva societății, împotriva familiei, împotriva aproapelui, împotriva persoanei proprii. Autorul argumentează și procedura în aplicarea epitimii folosindu-se de dispozițiile canonice ale Bisericii, însă nu face și referiri la apariția acestor măsuri disciplinare.

“Instanțele de judecată în Bisericile Ortodoxe” este o lucrare care dezbate unitatea canonică a Ortodoxiei prin observarea cât mai riguroasă a rânduieilor canonice fundamentale și care descrie necesitatea “retușării” unor deosebiri care persistă (de multe ori nejustificat) între Bisericile Ortodoxe locale.

Doctorandul în teologie Mihuț Valeriu Miron , publică lucrarea respectivă în Studii Teologice, anul XVIII (1966), nr. 9-10, p. 584-619. În cuprinsul acesteia găsim o scurtă privire istorică asupra forurilor judiciare în epoca veche a Bisericii, o descriere a instanțelor judiciare în patriarhatele vechi ortodoxe (Constantinopol, Alexandria, Antiohia, Ierusalim), precum și instanțele de judecată în Bisericile Ortodoxe autocefale (Biserica Ortodoxă Rusă, Biserica Ortodoxă a Greciei, Biserica Ortodoxă Sărbă, Biserica Ortodoxă Bulgară, Biserica Ortodoxă Română, Biserica Ortodoxă Polonă, Biserica Ortodoxă din Finlanda).

O noutate care transpare din rândurile acestui articol este cea referitoare la existența unei instanțe “auxiliare” cum este consiliul mixt format din reprezentanți ai patriarhiilor din Constantinopol, Antiohia și Ierusalim.

Canonistul arhidiacon Ioan N. Floca , vorbește despre dreptul de apel în articolul “Canoanele sinodului de la Sardica” (din revista Studii Teologice, anul XXIII (1971), nr. 9-10, p. 720-726, punctând asupra hotărârilor cu caracter canonic ale sinodului respectiv din anul 343. În canonul 3 se recomandă ca un episcop condamnat, nemulțumit de judecata sinodului provinciei de care aparține, să solicite papei Iuliu I al Romei (337-352) să intervină ca arbitru între părți. Totodată se stabilește în mod clar și precis procedura pe care papa este obligat să o urmeze în această privință. Deși sinodul de la Sardica a fost recunoscut unanim ca un sinod local, hotărârile sinodalilor au căpătat o autoritate aparte în “codul” canonic al Bisericii Răsăritene și Ecumenice.

Profesorul de teologie Nicolae Chițescu scrie un articol intitulat “Deosebirea dintre oros și canon și însemnătatea ei pentru recepția Sinodului de la Calcedon”, în revista Ortodoxia, anul XXII (1970), nr. 3, p. 347-364.

Articolul respectiv este relevant pentru a înțelege deosebirea care există între canoanele doctrinare și canoanele juridice chiar dacă forma în care au fost emise de sinoade nu le deosebește pe unele de altele. Biserica are infailibilitatea în calitate de “Corpus Mysticum Christi” iar Sinodul Ecumenic este infailibil ca parte fidelă și ca organ al Bisericii. În opinia autorului acestui articol, sinoadele ecumenice au constituit un simbol al “triumfului împărăției cerurilor” și o chemare la a păstra neștirbită autoritatea Bisericii. Se face apel la formula din citatul biblic de la Matei 23, 23: “Pe acelea să le faceți și pe acestea să nu le lăsați” aplicabilă în cazul ambelor tipuri de canoane: oros și canon.

O completare la acești doi termeni o aduce și profesorul Iorgu D. Ivan în articolul “Опоç și κανον în dreptul bisericesc ortodox” în Ortodoxia, anul XXII (1970), nr. 3, p. 365-372. Se afirmă că: “hotărârile unui sinod ecumenic reprezintă glasul întregii Biserici și ele sunt obligatorii pentru toți membrii Bisericii fără nici o distincție.... În Biserica Ortodoxă, izvorul primordial al dreptului este voia Întemeietorului ei, descoperită și cuprinsă în Sfânta Scriptură și Sfânta Tradiție. Legile bisericești cu conținut administrativ sau disciplinar, adaptate împrejurărilor în care Biserica își desfășoară activitatea, și-au dobândit puterea obligatorie de la autoritatea care le-a rânduit sau le-a întărit. Hotărârile și definițiile (όροι) ca și canoanele (κανόνας) nu prezintă importanță și nu își impun obligativitatea prin termenul pe care-l poartă ci prin conținutul pe care îl cuprind, adică prin adevărul de credință, definit de autoritatea competentă, sau principiul fundamental de administrare și disciplină pe care îl exprimă”.

Despre pedeapsa coborârii din treaptă tratează și preotul dr. Silviu Petre Pufulete în articolul “Pedeapsa coborârii din treaptă după canoanele Bisericii Ortodoxe” în Studii Teologice, anul XXVII (1975), nr. 1-2, p. 41-51. Autorul amintește că puterea legislativă și jurisdicțională a Bisericii este justificată de poziția ei de organism social bisericesc independent atât în ceea ce privește originea cât și scopul și mijloacele folosite pentru realizarea lui. Coborârea din treaptă nu este o cădere din har ci o pedeapsă disciplinară, mai grea decât suspendarea și mai puțin grea decât caterisirea. Această măsură disciplinară este o expersie a subordonării, a ascultării în scopul promovării unui interes superior al Bisericii pentru “păstrarea ordinii și a disciplinei”. Efectele coborârii din treaptă se manifestă prin limitarea exercitării puterii sfințitoare treptei ierarhice respective, dar nu pentru că își pierde

capacitatea sfințitoare dobândită prin hirotonie, ci își pierde parțial sau i se limitează această capacitate. Autorul mai amintește și de abaterile care atrag această pedeapsă asupra celor în cauză.

Preotul profesor Ilie Moldovan , în articolul “Canoanele și raportul lor cu revelația divină” din Ortodoxia, anul XXVIII (1976), nr. 2, p. 365-373, face referire la faptul că “între Evanghelie și canoane există un raport care este mijlocit de Sfânta Tradiție”. Se specifică, de asemenea faptul că “scrierile Noului Testament trebuie privite ca cele mai importante documente care ne oferă posibilitatea de a verifica conținutul Legii creștine, așa cum aceasta este păstrată în sfințele canoane”. În viziunea preotului Moldovan “în zilele noastre, când se produc atâtea prefaceri sociale fundamentale, se impune cu necesitate și o codificare a canoanelor după criteriul raportării lor la adevărul revelat... Biserica va ține seama ca dispozițiile canonice (inclusiv sancțiunile) să nu fie ignorate, ci dimpotrivă ridicate la valoarea lor adevărată, dar nici sacralizate într-un sens străin de punctul de vedere ortodox. În acest fel, ea se va feri și în viitor de căderea în două extreme deopotrivă de primejdioase: spiritualismul dezrădăcinat și formalismul care ucide duhul”.

Preotul profesor universitar dr. Constantin Rus , oferă un “Ghid canonic privind abaterile și delictele bisericesti”, studiu publicat în revista Mitropolia Banatului, anul XXXV, (1985) nr. 9-10, p. 620-627. Autorul amintește despre “felurile rânduielilor pentru îndreptarea membrilor bisericii care greșesc și pentru aducerea lor pe calea unei viețuiri corecte, conformă doctrinei bisericesti” precum și despre canoanele care prevăd pedepsirea abaterilor privind credința, privind structura Bisericii, privind raportul cu Dumnezeu. Sunt prezentate și delictele împotriva ordinii canonice care sunt: încălcarea responsabilității, nesupunerea față de autoritatea bisericască, renunțarea la preoție, renunțarea la voturile monahale, beția, jocul de cărți, diferite practici necreștine, neglijența în îmbrăcămintea clericală, lovire, negarea Tainei mărturisirii. Sunt prevăzute sancțiuni canonice și pentru abateri privind viața omenească, abateri privind moralitatea, privind dreptul de posesiune, violarea mormintelor, etc. Ghidul respectiv este un instrument extrem de util pentru raportarea directă la sursa canonică a oricărei măsuri sau sancțiuni cu caracter disciplinar.

Un studiu canonic de o importanță aparte îl constituie și lucrarea “Precizări privind unele noțiuni ale dreptului canonic bisericesc (depunere, caterisire,

excomunicare-afurisire și anatemă) în lumina învățaturii ortodoxe” al pr. prof. Nicolae V. Dură , publicat în revista Ortodoxia, anul XXXIX (1987) nr. 2, p. 84-135, partea I și în Ortodoxia nr. 3/1987, p. 105-143, partea a II-a. Autorul militează pentru o “procedură penală bisericească unitară fiindcă în prezent nu există un cod canonic penal care să precizeze atât noțiunile canonice cât și cazurile în care se pot aplica pedepsele respective, în deplină conformitate cu doctrina ortodoxă și astfel ignoranța legiuirilor bisericești ar dispărea. La fel ar dispărea și ambiguitățile terminologice legate de sancțiunile (pedepsele) enumerate în studiul de față: quod omnes tangit, debet ab omnibus approbari (ceea ce îi afectează pe toți trebuie să fie aprobat de toți)”.

Profesorul Iorgu Ivan publică în Studii Teologice, anul XLI (1989), nr. 4, p. 78-101, un articol în care scrie despre “Câțiva termeni canonici. Înțelesul și explicarea lor în dreptul ortodox”. Între acești termeni sunt amintiți și câțiva care desemnează pedepse bisericești: afurisirea (excomunicarea) și anatema.

Studiul profesorului Ivan “Demisia din preoție” înfățișează două concepții referitoare la problematica în cauza: una foarte tranșantă (aspră) care nu admite sub nici o formă demisia de bună voie a clericului (preot sau episcop), ci înlăturarea lui din preoție prin judecată, și o altă concepție, mai îngăduitoare, pe care o găsim consemnată și în Pildalion, conform căreia clericul care se simte vinovat de un delict care-l face nevrednic să mai slujească, poate să demisioneze. Autorul precizează: “există o demisie din scaun, dar nu din arhierie sau preoție; problematice sunt motivele care au temei în canoanele și practica Bisericii, ca și consecințele la care se expun clericii care demisionază” .

Preotul profesor Ioan Petreună scrie o lucrare intitulată “Anatema”, apărută în 1941, la editura Concordia “Gh. Munteanu”, institutul de arte grafice Arad. În această lucrare autorul vorbește despre noțiunea și scopul anatemei, despre dreptul Bisericii de a anatematiza, despre procedura de aplicare și despre consecințele anatemei, precum și despre absoluțiunea care, “nimicește delictul comis, trece cu vederea pedeapsa impusă și, deci, duce la împăcare cu Biserica”.

Spiridon Căndea publică în trei numere din Revista Teologică, un articol despre “Pedeapsa depunerii din cler” (nr. 7-8, p. 244-259, nr. 9-10, p. 290-304 și nr. 11-12, p. 402-411, Sibiu, anul XXIV-1934) în care autorul vorbește despre pedepsele pentru clerici (de îndreptare sau medicinale care sunt limitate în timp, precum și

despre pedepsele propriu zise sau vindicative, dintre care cea mai grea este depunerea); de asemenea sunt amintite și delictele clericilor, care se pedepsesc cu depunerea: delictes bisericești generale, delictes bisericești speciale pentru clerici (contra disciplinei, abateri de la regulile fundamentale la săvârșirea lucrărilor sfinte) precum și delictes generale în viața socială. Acesta concluzionează:

“Precum este adevărat că unele canoane prin dispariția cauzei care le-a dat ființă, prin dispariția pericolului care a amenințat într'un anumit timp Biserica, au ajuns ca pentru viața creștină de azi să nu mai aibă decât o valoare istorică, științifică, tot atât de adevărat este că cele mai multe canoane bisericești dacă ar fi observate de clerici și de laici și dacă pedepsele indicate de aceste canoane s'ar aplica mai des astăzi, în cazuri de vinovăție, viața creștină morală ar câștiga și disciplina în Biserică ar fi mai puternică. Canoanele rămân pentru totdeauna cele mai bune tiparnițe după cari creștinul e dator să-și modeleze viața. În special clerul e dator să dea ascultare, să trăească în duh și literă regulele bisericești pentru a fi creștinilor exemplu viu și edificator în toate împrejurările. Chiar și canoanele cari privesc caterisirea clericului, dacă ar fi observate cu interes și severitate, s'ar ajunge să se împiedece prea marea laicizare a clerului ortodox și prea deasa lui înstrăinare dela datoriile pur sacerdotale.

Viitorul sinod ecumenic ortodox, care se găsește în fazele pregătitoare, poate să facă prin hotărârile sale ca legile bisericești să devină iarăși reguli de viață zilnică, reguli scrise în inima creștinilor, reguli trăite cari ajută în fiecare clipă mântuirii sufletești a credincioșilor. Așteptăm cu nădejde această reînviere creștină și ortodoxă” .

Fără a folosi o abordare exhaustivă voi mai aminti câteva lucrări care au mai apărut de-a lungul timpului în legătură cu unele subiecte abordate în prezentul studiu.

1. Despre instanțele judiciare: G. CRONȚ, “Justiția bisericească din Moldova și Țara Românească în sec. XIV-XVIII”, în Mitropolia Moldovei și Sucevei, anul XLI (1975), nr. 3-4, p. 28-42; G. CRONȚ “Instanțele de judecată ale Bisericii din Țările Române în sec. XIV-XVIII”, în Mitropolia Moldovei și Sucevei, anul XLII (1976), nr. 5-6, p 38-51; N. CAZACU “Consistoriile bisericești”, în Glasul Bisericii, anul IX, (1950), nr. 4-5, p. 22-41; G. SOARE, Natura juridică a consistoriilor bisericești, București, 1943; S BERECHET, “Judecata bisericească la primii creștini”, în Biserica Ortodoxă Română, anul XLIII (1923), nr. 7-8, p. 456-

481; S. BERECHET, “Dreptul vechilor noștri ierarhi la judecarea mirenilor”, în Biserica Ortodoxă Română, anul LVI (1938), nr 11-12, p. 744-753; RUS C., “Competența judecătorească a scaunelor protopopești din Transilvania în sec. XIV-XVIII”, în Mitropolia Banatului, anul XXXV (1985), p. 338-348; C. RUS, “Principii canonice neluate în seamă la judecarea și condamnarea mitropolitului Sava Brancovici”, în Altarul Banatului, anul II, (1991), nr. 10-12, p. 72-91;

2. Despre recurs sau dreptul de apel, dispense: ȘTEFAN V., “Recursul în cauzele disciplinare bisericești”, în Biserica Ortodoxă Română, anul LXXIII (1955), nr. 6, p. 44-62; I. N. FLOCA, “Dispensa în Dreptul bisericesc”, Studii Teologice, anul VII (1955), nr. 1-2, p. 46-62.

3. Despre pedepse, sancțiuni și delikte: A. MUNTEANU “Pedepse aplicate clericilor de către Biserică”, în Biserica Ortodoxă Română, anul LXXIX (1961), nr. 9-10, p. 32-48; S. PUFULETE, “Pedeapsa coborârii din treaptă după canoanele Bisericii Ortodoxe”, în Studii Teologice, anul XXVII (1975), p. 41-51; I. STELIAN, “Considerații asupra pedepselor aplicate în pravila din 1646”, în Biserica Ortodoxă Română, anul LXXXI (1964), p. 51-65; G. CRONȚ, Este îndreptățită autoritatea bisericească să pronunțe două pedepse pentru aceeași abatere?, București, 1937; Augustin VASILE, “Sancțiunea în dreptul canonic”, în Studii Teologice, anul XLI (1989), nr. 5-6, septembrie-decembrie, p. 17-27.

4. Despre disciplina bisericească: C. RUS, “Importanța canoanelor Sinodului II ecumenic pentru organizarea și disciplina Bisericii”, în Biserica Ortodoxă Română, anul CI (1983), nr. 3-4, p. 272-285; C. RUS, “Principii de organizare și disciplină bisericească în canoanele Sinodului VII ecumenic de la Niceea din anul 787”, în Mitropolia Banatului, anul XXXVII (1987), nr. 2, p. 40-57; C. RUS, “Probleme de organizare și disciplină bisericească în revista Biserica și Școala”, în vol. Istoria și Spiritualitate Ortodoxă în Eparhia Aradului (1706-2006), Arad, 2006, p. 358-376; C. RUS, “Disciplina penitențială după canoanele Bisericii Ortodoxe”, în DOBREI, Florin (coord.), Dreptul canonic în viața Bisericii. In memoriam Preot profesor dr. Liviu Stan (1910-1973), Editura Reîntregirea a Arhiepiscopiei Alba Iuliei, Alba Iulia, 2013, p. 339-358.

5. Despre canoane în general: C. RUS, “Canoanele Bisericii și funcția lor eclesiologică”, în Altarul Banatului, anul XI (2000), nr. 7-9, p. 37-46; R. PERȘA, “Canoanele Bisericii între tradiție și actualitate”, în Canoanele Bisericii Ortodoxe

Române, vol. I. ediție bilingvă, București, 2022, p. 7-57; G. GRIGORIȚĂ, Sfintele și Dumnezeieștile Canoane în Biserică: între tradiție eclezială și necesitate pastorală. O analiză a izvoarelor teologiei canonice în actualul context ecleziologic, București, 2017; R. PERȘA, “Sensurile termenului *kanón* în tradiția canonică a Bisericii Ortodoxe în primele patru secole”, în *Astra Salvensis*, an IV (2016), nr. 7, p. 20-39.

4. Scopul, limitele și originalitatea lucrării

Secolul XXI este caracterizat printr-o disoluție accentuată a valorilor tradiționale. Numeroase instituții istorice, ce au stat la baza societății civilizate, se văd astăzi amenințate și în pericol de a rămâne simple mențiuni în manualele de istorie. De asemenea, societatea profund secularizată a perioadei contemporane are adesea tendința de a discredită Biserica, privită drept o instituție fie anacronică, fie corupătoare, fie manipulativă, fie toate acestea împreună.

Nu de puține ori instituția bisericească este ținta unor atacuri coordonate, ce caută să speculeze orice fisură, fie la nivelul slujirii, ori la cel al ierarhiei bisericești, pentru a adăuga “dovezi” imaginii negative a acesteia, construită artificial.

Noile mijloace de comunicare constituie de asemenea o provocare la adresa organizării Bisericii: ele pot fi folosite în avantajul său, pentru transmiterea mesajului bisericesc oriunde în lume și pentru extinderea misiunii la un nivel fără precedent, dar pot constitui totodată un instrument de subminare a imaginii Bisericii, atunci când sunt folosite pentru a înregistra și difuza orice abatere săvârșită de un membru al acesteia.

Canoanele Bisericii Ortodoxe se remarcă, sub aspectul lor juridic, prin viziunea completă pe care o oferă asupra disciplinei canonice, cât și prin interconectabilitatea lor. Astfel, o bună cunoaștere a practicii juridice bisericești și a canoanelor în general este imperios necesară pentru o pastorație eficientă în folosul credincioșilor.

Trebuie luată de asemenea în considerație importanța cunoașterii procedurilor juridice ale celorlalte Biserici Ortodoxe surori. Acest fapt este justificat mai întâi pe baza vechiului principiu al sobornicității, dat fiind că încă din vechime Bisericele Ortodoxe și-au comunicat una alteia principalele hotărâri disciplinare, înlăturând astfel pericolul transgresiunii unor clerici sau laici aflați sub pedeapsă și reinstituirea lor în cadrul comunității ori al ierarhiei bisericești dintr-o altă Biserică. Pe lângă acest considerent istoric, trebuie luată în considerare și situația actuală:

deoarece în lumea contemporană mobilitatea persoanei a cunoscut progrese exponențiale, este necesar ca orice membru al Bisericii să cunoască și să respecte prevederile disciplinare ale organismului bisericesc sub jurisdicția căruia s-ar afla la un moment dat, așa cum orice cetățean este dator să cunoască și să respecte prevederile legale ale țării pe care o vizitează, dat fiind că este în mod implicit supus jurisdicției acestora.

Încă de la începuturile timpului istoric, legea a constituit garanția ordinii în cadrul societății umane. Din punct de vedere laic, ea a asigurat stabilitatea și dezvoltarea civilizațiilor, a permis formarea unor valori și a unor norme de conduită devenite intrinseci, și a reglementat desfășurarea raporturilor interumane. Legislatorii trecutului au rămas în posteritatea istoriei drept unele dintre figurile centrale ale civilizațiilor pe care le-au reprezentat.

Din punctul de vedere al religiei, legislația se bucură de o considerație superioară – legile divine sunt expresia voinței divinului pe pământ, norme neschimbabile încredințate oamenilor pentru menținerea relației cu divinitatea și pentru o viață armonioasă. Dacă marii legistatori laici se bucură de faimă în posteritatea istoriei, rânduitorii de legi spirituale au, în multe cazuri, atribuite însușiri divine. Această caracteristică este ușor observabilă mai ales în cazul marilor religii monoteiste.

Mântuitorul Iisus Hristos nu a lăsat un cod de legi propriu-zis, o serie de prevederi cazuistice, creștinismul fiind, esențialmente, o religie a iubirii și a înțelegerii fratere. Iubirea constituie, în viziunea creștină, cea mai mare dintre legi, și oricine o urmează pe aceasta nu poate greși. Cu toate acestea, așa cum arată teologia, dezordinea instaurată în lume de către păcatul strămoșesc și slăbiciunile firii umane au făcut necesară, în timp, promulgarea unui cod moral al creștinismului și înființarea unor instanțe de judecată.

Civilizația ce a adus o contribuție majoră la această instituționalizare a dreptului creștin a fost cea a Imperiului Roman, în cadrul căruia s-a dezvoltat Biserica. Dreptul roman ajunsese deja la deplina sa dezvoltare în momentul recunoașterii creștinismului drept religie licită și pe principiile acestuia se va organiza și dreptul canonic al Bisericii. Această osmoză a avut efecte benefice de ambele părți: în timp ce principiile juridice romane au permis o categorizare eficientă a delictelor și pedepselor bisericești, principiul filantropiei creștine a umanizat legile romane.

Simbioza dintre cele două structuri s-a desăvârșit ulterior, în perioada bizantină, când influența creștină poate fi ușor observată în culegerile de legi și manualele de drept, precum Pandectele, Digestele și Corpus juris civilis ale Bincredinciosului Împărat Iustinian I cel Mare, Ecloga împăratului Leon al III-lea Isaurul ori Procheiron și Epanagoga ale lui Vasile I Macedoneanul.

Perpetuarea practicii judecării colective în primele veacuri de existență ale Bisericii creștine este dovedită mai întâi de scrierile nouetamentare: astfel, Sfântul Apostol Pavel îi mustră pe corinteni pentru a fi recurs la instanțele de judecată ale statului roman păgân, în loc a-și fi rezolvat diferendele în cadrul comunității, supunându-se judecării acesteia: “Îndrăznește oare cineva dintre voi, având vreo pără împotriva altuia, să se judece înaintea celor nedrepti, și nu înaintea celor sfinți? Au nu știți că sfinții vor judeca lumea? Și dacă lumea este judecată de voi, oare sunteți voi nevrednici să judecați lucruri atât de mici? Nu știți oare că noi vom judeca pe îngeri? Cu cât mai mult, cele lumești? Deci dacă aveți judecați lumești, puneți pe cei nebăgați în seamă de Biserică să vă judece? O spun spre rușinea voastră. Nu este oare între voi niciun om înțelept care să poată judeca între frate și frate? Ci frate cu frate se judecă, și aceasta înaintea necredincioșilor?” (I Corinteni 6, 1-6). Din această epistolă paulină rezultă o evoluție treptată a judecării în Biserica primară, semnalându-se apariția instanței formate din doi sau trei credincioși, ce se vor dezvolta ulterior, cuprinzând din ce în ce mai mulți membri, până la a include întreaga comunitate. Spiritul general al acestor instanțe de judecată este același ce va caracteriza întreaga activitate judecătorească a Bisericii de-a lungul timpului – scopul sancțiunilor (pedepselor) bisericești nu este acela de a-i lovi pe credincioși, ci de a-i îndrepta, în conformitate cu doctrina Bisericii care, potrivit cuvintelor profetice: “Precum este adevărat că Eu sunt viu, tot așa este de adevărat că Eu nu voiesc moartea păcătosului, ci ca păcătosul să se întoarcă de la calea sa și să fie viu” (Iezechiel 33, 11), urmărește menținerea pe calea mântuirii a tuturor credincioșilor săi.

Specificul activității judecătorești a Bisericii creștine, poate fi descris astfel: “fiecare abatere de la normele de conduită, oricum s-ar numi acestea, religioase, morale sau juridice, se apreciază mai întâi sub aspectul ei de păcat și abia în al doilea rând, atunci când este cazul, se apreciază și sub aspectul de încălcare formală a legii”. Această trăsătură caracteristică organismului ecleziastic duce și la o categorizare diferită a delictelor față de dreptul civil. Legislația statului deosebește

aplicarea puterii disciplinare pentru chestiuni civile de cele criminale, dar Biserica nu face această deosebire, deoarece toate abaterile sunt delictive, contraveniri la legea credinței sau a canoanelor. De aceea și terminologia este deosebită: în Stat se numesc sentințe judecătorești în chestiuni civile și sentințe penale în chestiuni criminale, pe când în Biserică ele se numesc numai sentințe sau măsuri disciplinare.

Având în vedere aceste considerații, teza pe care doresc să o prezint va reliefa apariția și evoluția sancțiunilor canonice și a măsurilor disciplinare ale Bisericii răsăritene (cu preponderență) precum și modul cum acestea au fost receptate de-a lungul timpului prin transformarea lor în canoane.

Pe lângă dorința de a expune unele chestiuni de disciplinare Bisericească din sfera teologiei, practice, am ales tema aceasta și dintr-un motiv misionar. În această perioadă a istoriei caracterizată de ideologiile postmodernității care configurează lumea în care trăim, se înregistrează un alarmant proces de renunțare la cea mai elementară normă de disciplină în majoritatea domeniilor, omul fiind îndemnat prin toate mijloacele tehnologiei moderne, să se reinventeze, să rescrie din diferite perspective întreaga zestre spirituală și duhovnicească, pentru a descoperi un “adevăr” (sau mai multe) care să fie pe placul tuturor.

Omul istoriei profane este omul (ca și familie) alungat din Paradis, în permanent conflict cu Divinitatea, cu lumea și cu sine însuși. Așa arată omul modern: veșnic nemulțumit, trăind sub semnul neîmplinirii, căutând mereu și neaflând niciodată Adevărul. Încrederea totală și exclusivă în sine întunecă credința în Dumnezeu conform acestei autonomii induse și menținute permanent. Printr-un progres amăgitor, omul cunoaște o devenire falsă care îl conduce inevitabil spre moartea spirituală și implicit spre moartea fizică. Din această perspectivă, omul are în față un orizont al misterului care este un orizont specific al existenței umane care ține strict doar de definiția conștiinței umane.

De cele mai multe ori rămânem pasivi la acest mod de abordare, asistând neputincioși la dezgolirea de sens a spiritualității canonice, la desacralizarea vieții spirituale, care rămâne în afara vieții ecleziale, dezvoltându-se izolat și adeseori împotriva credinței creștine.

Și datorită acestui lucru, acest proiect de cercetare a fost conceput încă de la început, cu un scop multiplu în structurarea și dezvoltarea sa, și anume: istoric, juridico-canonic și teologic.

Aspectul istoric are în vedere apariția și evoluția conceptelor măsurilor disciplinare încă din perioada vechi-testamentară; scopul juridico-canonic urmărește conturarea relației dintre conținutul canonic (ca normă sau reglementare) și conținutul juridic al canoanelor pentru aplicarea lor în viața membrilor Bisericii, iar scopul teologic este acela de a releva textele unor canoane “disciplinare” în cadrul Dreptului canonic ca mijloace pentru îndreptarea penitenților.

Analizele și rezultatele la care am ajuns sunt aplicabile doar în sfera dreptului penal bisericesc, fără a epuiza toate elementele dreptului canonic în ceea ce privește activitatea jurisdicțională a Bisericii. Abordarea tuturor chestiunilor care privesc disciplina și/sau restaurarea disciplinei în Biserică prin toate mijloacele de îndreptare a credincioșilor ar fi fost de-a dreptul imposibilă.

Demersul acesta pornește de la constatarea potrivit căreia în teologia canonică românească se înregistrează lipsa unui studiu care să se concentreze asupra sancțiunilor canonice și a măsurilor disciplinare ale Bisericii răsăritene, precum și asupra felului în care diferite împrejurări au condus la elaborarea canoanelor cu caracter disciplinar, începând din secolele III, IV, d.Hr., și până în secolul IX d. Hr., perioadă în care au fost emise majoritatea canoanelor de către sinoade locale, ecumenice sau de către unii sfinți Părinți.

4. Metodologia cercetării

Cercetarea științifică se bazează pe folosirea unei metodologii, a unui ansamblu de metode și procedee cu ajutorul cărora are loc studierea dreptului în toată complexitatea sa.

Prin metodă înțelegem un ansamblu concertat de operații intelectuale (ce pot consta din principii, norme) care sunt folosite pentru atingerea unuia sau mai multor obiective privind cunoașterea unui fenomen. În acest scop, pot fi folosite și anumite procedee tehnice, care sunt auxiliare ale metodelor și nu trebuie confundate cu acestea.

Referindu-mă la principalele metode ale cercetării de față, menționez în primul rând metoda biblico-istorică. Prin stabilirea cronologică a unor concepte care țin de disciplina bisericească am subliniat, ca o prioritate, momentele din istoria biblică a poporului evreu care au condus la apariția unor sancțiuni (pedepse) care în timp au fost elaborate sub alte forme dar care și-au păstrat scopul

inițial: menținerea unei discipline în interiorul comunităților și pedepsirea celor care încalcau Legea sau Cuvântul Domnului.

Potrivit metodei istorice, am cercetat perspectiva și evoluția istorică a pedepselor ca sancțiuni și a măsurilor disciplinare, de-a lungul diferitelor orânduiri sociale, analizând esența forma și funcțiile acestora raportate la o anumită etapă istorică pe care o străbate, știut fiind că instituțiile canonic-juridice poartă pecetea transformărilor istorice ale lumii în general și implicit și ale Bisericii.

Astfel, am prezentat apariția pedepsei odată cu încălcarea poruncii divine (amintită de Sfânta Scriptură) care ne prezintă că omul a primit prima lege, care l-a împuternicit cu libertăți și drepturi, dar care în mod normal i-au făcut cunoscute și obligațiunile ce le avea pentru a exista și vieții în siguranță și pace.

Blestemul (hērem) apare ca o consecință a acestei încălcări a Legii.

În scrierile Vechiului Testament, noțiunile folosite pentru a descrie pedepsele aplicate cunosc o importantă dezvoltare, în funcție de gravitatea abaterii săvârșite. Astfel, avem de-a face cu sancțiuni mai ușoare până la cele mai dure și care au diferite perioade de aplicare.

Timpurile Noului Testament reasează pedepsele și măsurile disciplinare pe noi coordonate care au la bază iubirea divină pentru “îndreptarea păcătosului” și care sunt descrise gradual: muștrare, excludere, excomunicare, afurisire, anatema.

Tot din perspectivă istorică au fost analizate și canoanele bisericesti de mai târziu, referitoare la sancțiunile care devin bine precizate și statuate cu ocazia diferitelor sinoade. Departe de a fi o colecție de interdicții și pedepse rigide, “sfintele canoane ortodoxe”, cum adesea și frumos sunt numite de către cei care le înțeleg rolul în pedagogia creștină, constituie o veritabilă călăuză morală, un îndreptar al vieții noastre duhovnicești, fundamentat pe Sfânta Scriptură și pe Tradiția apostolică. Sfințenia și autoritatea celor care le-au întocmit le conferă puterea de a ne orienta către o viațuire autentică, în conformitate cu rânduiala divină. Pentru vremurile de acum, marcate în multe privințe de relativism și indiferență, apelul temeinic la valorile moralei ortodoxe tradiționale, păstrate în tezaurul canonic al Bisericii, reprezintă o revenire salutară în făgașul normalității.

Toate aceste sancțiuni au temei în Rațiunea și logica divină care sunt descrise punctual în Sfânta Scriptură.

În studiul de față am folosit și metoda logică, ceea ce este esențial caracteristic, pentru Dreptul Bisericesc. Făcând abstracție de ceea ce este neesențial sau întâmplător în existența dreptului, am studiat împrejurările în care activitatea jurisdicțională a Bisericii s-a conturat ca un corpus distinct, aparte, în cadrul Dreptului Canonic, urmând în mod evident logica juridică.

Această logică juridică se observă în disciplina penitențială precum și în apariția și dezvoltarea instanțelor de judecată, încă din Biserica primară. Toate măsurile disciplinare urmează o anumită succesiune în raport cu gravitatea faptei sau cu persistența în “păcat” a unui membru al Bisericii. Tot din perspectivă logică, am căutat ca argumentele expuse în studiul de față, să fie valide și congruente.

O metodă cu importante valențe în studiul de față, în ce privește evoluția măsurilor disciplinare și a sancțiunilor în tradiția canonică a Bisericii, este cea a comparației.

Din studiul comparat al canoanelor ca reguli pastorale sau ca legi ale Bisericii, în compararea sistemelor canonice ale Bisericii Ortodoxe și ale Bisericii Catolice se desprind factorii ce determină atât transformările lor comune cât și cele specifice (în ce privește problema caracterului indelebil al harului în Taina Hirotoniei în aplicarea pedepsei caterisirii, de exemplu).

Pentru Bisericile Ortodoxe Răsăritene, conceptul de cod canonic este similar, dar nu identic cu cel occidental, care este mai juridic și legislativ în conținut și exprimare. În ambele tradiții, canonul (din termenul grecesc *κανών*/kanon) este o regulă (sau măsură) adoptată de un sinod (ecumenic sau local) sau elaborată de un sfânt părinte. Aceste reguli constituie “tradiția sfințelor canoane” sau Dreptul Canonic Ortodox.

În Biserica Catolică, canoanelor (sinodale) conciliare li s-au adăugat decretul papale. În sec. XX, Biserica Catolică a început să codifice aceste canoane, și astfel a luat formă Codul Canonic din 1917. O ediție revizuită, Codex Iuris Canonici (CIC) a fost publicat sub pontificatul Papei Ioan Paul al II-lea, în 1983, pentru a cuprinde și noile reglementări ale Conciliului Vatican II.

Ca o concluzie după prezentarea succintă a metodelor de cercetare, se impune constatarea că ele nu trebuie înțelese în mod izolat, ci în interdependența și complementaritatea lor iar viziunea pe care am încercat să o respect în decursul

redactării a fost aceea a aplicării lor concomitente, astfel încât elementele prezentate să determine înțelegerea anumitor realități, rezultând astfel o abordare sistematică.

5. Structura lucrării

Lucrarea intitulată: *Pedepsele canonice și măsurile disciplinare în canoanele Bisericii răsăritene (secolele IV-IX)* este structurată pe parcursul a cinci capitole, fiecare dintre acestea divizate în mai multe subcapitole, precedate de o introducere și apoi succedate de concluzii și bibliografie.

În introducere am menționat motivul alegerii subiectului, apoi obiectul cercetării, după care am amintit stadiul cercetării, studiile și articolele scrise pe baza acestei teme, continuând cu scopul, limitele și originalitatea, după care am descris metodele folosite în elaborarea acestei lucrări, iar în finalul introducerii, am arătat care au fost dificultățile pe care le-am întâmpinat pe parcursul cercetării.

Capitolul I, intitulat *Pedepse și măsuri disciplinare în scrierile Vechiului Testament* va cuprinde următoarele elemente cercetate: noțiunea de pedeapsă, anáthema în Vechiul Testament, conceptul de hērem și anáthema în tradiția vechi-testamentară, excomunicarea în Vechiul Testament, conceptul de bădal în Vechiul Testament, alte noțiuni care exprimă excomunicarea, excluderea din serviciul sacerdotal, alte pedepse disciplinare în scrierile vechi-testamentare, pedepsele disciplinare în tradiția rabinică.

Sancțiunea mai poartă și denumirea de pedeapsă. Romanii denu-meau sancțiunea penală “poena”, ce însemnează “plată” sau “so-cotire”. Cuvântul are o origine și mai veche deoarece romanii l-au pre-luat de la greci, care numesc sancțiunea cu termenul de ποινή, gre-cii preluându-l din limba sanscrită, care denumea pedeapsa prin terme-nul “koena”, ce desemna moneda cu care se plătea infracțiunea (un fel de amendă). Până în veacul al XVIII-lea românii n-au folosit cuvântul pedeapsă, ci acela de “certare”, amintit în cronicile și privilegiile Țărilor Române.

Pedeapsa este o măsură de constrângere și un mijloc de reeducare a celui vinovat. Scopul principal al pedepsei bisericesti nu este de a chinui pe cel vinovat, ci de a-l readuce la calea cea adevărată de la care s-a abătut, de a-l împiedica să aducă noi prejudicii semenilor săi și de a-i abate pe alții de la săvîrșirea unor fapte asemănătoare.

Sanctiunea este importantă întrucît numai prin folosirea ei se poate menține ordinea și aplica dreptatea.

În Dreptul Canonic prin aplicarea sancțiunilor se urmărește îndreptarea celui ce a greșit, pe lângă faptul de a da satisfacție părții vătămate și de a împiedica pericolul infracțiunii. Prin îndreptare, Biserica urmărește reeducarea membrilor delincvenți și aducerea lor la starea inițială de ordine și disciplină, comună obștii creștine. Cunoașterea sancțiunilor prevăzute de sfințele ca-noane este foarte importantă în vremea noastră, întrucît astfel se va evita pericolul săvîrșirii unor abateri în viitor și se vor întări disciplina și buna rînduială în Biserică.

În antichitate, oamenii foloseau pedeapsa ca instrument de purificare și de curățire a societății aplicată unei/unor persoane recalcitrante.

În Vechiul Testament găsim idei din legea talionului prin care infractorul era obligat să sufere un rău identic cu cel provocat victimei. Astfel, Deuteronomul 19, 21 ne oferă următorul principiu: “Să nu-l cruțe ochiul tău, ci să ceri suflet pentru suflet, ochi pentru ochi, dinte pentru dinte, mână pentru mână, picior pentru picior. Cu răul pe care îl va face cineva-aproapelui său, cu acela trebuie să i se plătească”.

Pedeapsa apare menționată pentru prima dată în Vechiul Testament, când se amintește pedeapsa lui Dumnezeu (pentru ispitirea șarpelui asupra lui Adam și a Evei) sub forma blestemului.

“Blestem” și “condamnare” sunt termenii care alcătuiesc sensul anáthema al scrierilor vechi-testamentare. Expresiile latine “execratio” (blestem) și “detestatio” (blestem) desemnează de asemenea anáthema. Anatematizată este și comuniunea cu oameni nevrednici.

În Vechiul Testament, această expresie a fost folosită atât în legătură cu ceea ce a fost înstrăinat din cauza păcătoșeniei, cât și în ceea ce a fost dedicat lui Dumnezeu.

Vechiul Testament a aplicat cuvântul anáthema la orice a fost pus deoparte pentru sacrificiu și astfel a interzis folosirea profană a termenului în sensul „dedicat distrugerii” - așa cum este, în cazul războaielor religioase, inamicul, orașele și bunurile lor.

Cuvântul *ανάθεμα* (anáthema), adică ceva oferit unei divinități, a apărut în traducerea Bibliei evreiești, cunoscută sub numele de Septuaginta, pentru a reda cuvântul ebraic *hērem* și apare în diferite versete din Vechiul Testament. Termenul

hērem este folosit în textul ebraic pentru a desemna persoane sau lucruri care sunt oferite lui Dumnezeu și astfel interzise pentru folosirea comună (non-religioasă). Hērem este un cuvânt dificil de tradus dar își asumă diverse semnificații în traducere, chestiune tratată în studiul de față. Cuvântul anáthema preia sensul cuvântului ebraic hērem, și indică obiectul sau persoana asupra căreia este invocat și se concentrează blestemul lui Dumnezeu în cazul în care un jurământ sau o făgăduință nu a fost ținut (ținută).

Prezența termenilor anathema/ hērem este reliefată în scrierile din Pentateuh și în câteva din scrierile pre-exilice. Găsim noțiunea de hērem în diferite contexte și împrejurări relatate de Sfânta Scriptură.

Termenul hērem a fost adesea folosit pentru a face referire la anihilarea totală a oamenilor sau a națiunilor idolatre. Pământul cucerit în numele Domnului de Iosua este hērem, ceea ce înseamnă că Israel nu poate face uz de el, pentru că aparține de drept lui Dumnezeu, care îi acordă drept de folosință și nu în proprietate, vasalului său Israel ca o binecuvântare în schimbul fidelității față de un Legământ.

O aplicație practică referitoare la conceptul de anathema/ hērem este aceea că nu se poate citi Biblia (mai ales Vechiul Testament) într-o manieră fatalistă și de a se presupune că cineva îi va înțelege sensul. Într-adevăr, o privire rapidă la acest concept special l-ar putea determina pe cititorul neinformant să creadă că Dumnezeu încurajează violența și genocidul. De fapt se subliniază faptul că oamenii se bazează complet pe Dumnezeu și, prin urmare, trebuie să se supună legilor și poruncilor sale.

În iudaismul postexilic, sensul cuvântului hērem s-a schimbat într-o expresie a nemulțumirii lui Dumnezeu față de toate persoanele, evreii sau păgânii, care nu-și subordonează conduita personală și tendințele către disciplina teocrației și trebuie curățate din comunitate - făcând astfel din anathema un instrument de disciplină sinagogală.

În legea preotească postexilică, găsim hērem folosit ca termen pentru o formă specială de dedicare privată a lucrurilor și a persoanelor la sanctuar.

Din cartea lui Enoh, care este prin excelență cea mai de seamă opera apocaliptică din afara scripturilor canonice (o apocrifă), reținem o profeție apocaliptică ce va cuprinde “zdrobirea” (hērem- nimicirea, pieirea) pământului urmat de o judecată a tuturor oamenilor.

S-a ajuns la concluzia că acea comunitate existentă la Qumran, se conducea după un Manual de Disciplină în ce privea slujirea lui Dumnezeu și statutul comunității, manual care cuprinde câteva imprecății la adresa “fiilor întunericii”.

Încă din timpurile vetero-testamentare se face tranziția către o altă formă de pedeapsă, și anume excomunicarea care nu este punitivă, ci mai degrabă restaurativă.

Legea Veche a poporului evreu includea o serie de restricții, menite a întări ascultarea acestuia față de Dumnezeu. Aceste porunci apodictice, prin care se cerea respectarea unui șir de reguli specifice, precum reguli alimentare, ce interziceau consumarea a numeroase animale, considerate necurate, ori a băuturilor alcoolice, reguli de curățire religioasă și profilactice legate de diverse maladii, de naștere și sacrificiu, ritualuri de sacrificiu și ținerea sărbătorilor, mai cu seamă a Shabatului, exprimau principii etice și religioase universale, un etos fundamental, supus voinței lui Iahve. Prin încălcarea acestor precepte legislative orice persoană era pasibilă de excomunicare.

Scopul excomunicării este de a împovăra conștiința credinciosului nepocăit, astfel încât el (sau ea) să se întoarcă la (și în) comunitatea sa, recunoscând prezența păcatului, precum și nevoia de pocăință și credință statornică în Dumnezeu.

Forma biblică de excomunicare indică orice persoană sau lucru care a fost îndepărtat din comunitate, deoarece a fost făcut sacru de Dumnezeu sau perceput ca o rușine înaintea lui Dumnezeu. Hērem din Biblie se referă în principal la actul unui individ care dedică bunuri lui Dumnezeu, care era considerat un act sacru. Cu toate acestea, odată ce a fost dedicat ceva, nici sanctuarul nu a putut vinde obiectul și nici contribuabilul nu l-a putut recupera.

După exilul babilonian, termenul hērem va cunoaște alte conotații semantice și va începe să indice acte de excomunicare, de excludere, de separare, etc. a persoanelor care nu respectau Legea sau autoritățile.

O asemenea conotație este reprezentată de termenul kareth, care era o pedeapsă pentru anumite infracțiuni definite de legea evreiască și însemna o “tăiere a sufletului”, dispariția acestuia și negarea unei părți în lumea viitoare, excluderea din părtășia Bisericii ca mijloc de disciplină personală, sau purificarea comunității, în speță, a Bisericii.

Un alt termen folosit pentru a descrie o formă de excomunicare este *bādal*, care este folosit pentru a exprima un act de guvernare sau autoritate prin care o persoană este separată sau distinctă de alta. Un evreu aflat în *bādal* nu va putea astfel participa la ritualul sinagogal, nu va putea contracta o căsătorie după legea mozaică și, în general, nu va fi recunoscut ca evreu de către comunitate. În acest caz, excluderea este mai mult o încercare de a- determina pe respectivul să se schimbe și să revină pe calea corectă, nu de a-l pedepsi.

Structura *hērem* apare în diferite împrejurări, în diferite epoci și sub diferite aspecte, având, bineînțeles și diferite finalități, la fel ca și structura *bādal*, chestiuni tratate în prezentul studiu, evident, nu de o manieră exhaustivă.

Sunt amintiți și alți termeni care exprimă excomunicarea în Vechiul Testament: *niddui*, *nezifah*, *šamta*. Cu toate acestea, printre evrei, excomunicarea a fost nu doar o pedeapsă Bisericească, ci și o pedeapsă civilă, deoarece în teocrația lor nu exista o distincție între dreptul divin și dreptul legal.

Excluderea preoților evrei din serviciul sacerdotal și pierderea tuturor beneficiilor oferite de funcția preoțească era prevăzută pentru (și prin) încălcarea cu bună știință a regulilor impuse de funcția respectivă.

Tot în primul capitol sunt amintite și alte sancțiuni (pedepse) disciplinare din epoca vechi-testamentară: alungarea (personală sau colectivă), exilul, și izolarea.

Pe lângă aceste măsuri coercitive, tradiția rabinică mai prevede și alte sancțiuni: confiscarea bunurilor de către un tribunal, privare de libertate până la pronunțarea sentinței, represalii (doar în caz de violență). Pedeapsa cu moartea sau flagelarea se aplica numai dacă delictul fusese comis de față cu martori și dacă vinovatul fusese conștient de pedeapsa la care se expunea.

Capitolul al II-lea, intitulat Măsuri disciplinare în scrierile Noului Testament, va descrie conceptul de disciplină în Sfânta Scriptură, (atât disciplina în Vechiul Testament, cât și disciplina în Noul Testament), motive de disciplinare în Noul Testament, scopul disciplinării în Noul Testament, *anathema* în Noul Testament, *anahtema* în relatările evanghelice, *anathema* în scrierile pauline și în scrierile ioaneice, afurisirea în noul testament, scoaterea din slujirea sacerdotală, excludere/excomunicare în Noul Testament, mustrea sau *dojana* în Noul Testament.

Procesul prin care poporul lui Dumnezeu a învățat ascultarea a fost o anumită formă de disciplinare, care în caz contrar presupunea o pedeapsă sau o măsură disciplinară.

Scopul ascultării, ca element de bază al disciplinei Vechiului Testament este “[...] ca să fiți vii și să vă întăriți [...]”, conform Deuteronomul 11, 8. Patriarhii, judecătorii, regii, profeții și înțelepții au lucrat cu Dumnezeu în învățarea poporului Său. Disciplina cu succes a avut ca rezultat o viață plăcută lui Dumnezeu. Cel mai vechi cadru pentru disciplină a fost familia. Noțiunea de disciplină a lui Dumnezeu, conceptul de comunitate și conducătorii ei care aplică disciplina lui Dumnezeu, derivă din noțiunea de disciplină internă a fiecărei persoane.

În cadrul Noului Testament, odată cu venirea lui Iisus Hristos, majoritatea conținutului Legii vechi este abrogat. Desigur, nu se poate vorbi de o fractură între legislația Vechiului Testament și Legea cea Nouă propovăduită de către Mântuitorul Hristos, Care Însuși arată că: “Să nu socotiți că am venit să stric legea sau prorocii; nu am venit să stric, ci să plinesc” (Matei 5, 17).

Domnul Hristos nu stabilește nicio normă juridică referitoare la disciplină și nu instituie vreun organ specific de judecată bisericească, lăsând numai o normă morală pentru a “dirija” conduita primilor creștini: mustrarea frățească între două persoane, apoi supunerea cauzei în fața martorilor, apoi a soborului și în cele din urmă, în caz de neîndreptare, excluderea.

Disciplina comunitară a fost caracteristică grupurilor creștine din perioada Noului Testament. Sfântul Apostol Pavel, de exemplu, probabil a împrumutat unele noțiuni de la grupuri evreiești, precum fariseii, de ale căror proceduri disciplinare a fost el însuși beneficiar. Aceste sisteme de disciplină s-au dezvoltat în timpul perioadei intertestamentale ca mișcări de reformă între evrei, care au dezvoltat modalități de stabilire și reglare a granițelor dintre ei și cei din afară.

Motivele de disciplinare cât și scopurile disciplinării sunt de asemenea descrise în capitolul II al lucrării. Scopul principal al disciplinării restaurative presupune reintegrarea în comunitatea respectivă a penitentului față de care întreaga obște trebuie să dea dovadă de multă clemență. Iubirea este milocul prin care se poate înfăptui această restaurare.

Sensul anathema se regăsește și în Noul Testament. Considerând că ἀνάθεμα (ca și ἕρεμ în ebraica rabinică) a ajuns să desemneze excomunicarea din

societate, în Noul Testament cuvântul capătă o nouă valență și o nouă forță deopotrivă. Aceste sensuri sunt amintite în relatările evanghelice, în scrierile pauline (epistola I-a către Corinteni, epistola către Romani, epistola către Galateni) și în epistolele iohaneice.

De remarcat este faptul sfântul Ioan vorbește pentru prima oară despre Antihrist, care este pus în contrast cu Iisus Hristos, contrast extrem de semnificativ din punct de vedere teologic. El evidențiază faptul că Antihristul trebuie înțeles ca un adversar al lui Iisus, căci cuvântul “antihrist” îi clasifică într-o singură categorie pe toți cei care aduc o doctrină falsă care este îndreptată în principal împotriva lui Iisus Hristos și, prin urmare, împotriva lui Dumnezeu.

Au fost descrise în acest studiu și alte sancțiuni amintite în Noul Testament: afurisirea, excluderea, muștrarea, dojana.

Sfântul Apostol Pavel atribuie Scripturii și un rol disciplinar, acela de muștrare, care însușită în mod obiectiv, va duce la mântuire: “Toată Scriptura este insuflată de Dumnezeu și de folos spre învățătură, spre muștrare, spre îndreptare, spre înțeleptirea cea întru dreptate. Astfel ca omul lui Dumnezeu să fie desăvârșit, bine pregătit pentru orice lucru bun” (Timotei 3, 16-17).

Capitolului al III-lea al cercetării de față l-am intitulat Instanțele disciplinare în tradiția canonică a Bisericii.

Legile prin care Biserica a reglementat viața externă a membrilor ei și tot ceea ce a fost socotit necesar pentru menținerea ordinii bisericești pentru sprijinirea realizării scopului Bisericii formează așa-numitele canoane (κανόνες) sau legi bisericești (ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι) în sens mai restrâns. Aceste legi bisericești cu conținut administrativ sau disciplinar, adaptate împrejurărilor în care Biserica lucrează neconținut pentru mântuirea membrilor săi, și-au dobândit puterea obligatorie de la autoritatea care le-a rânduit sau le-a întărit.

De multe ori polivalența termenului κανόν a determinat diferite interpretări în funcție de anumite contexte. În definirea acestui termen găsim niște repere minimale cu privire la etimologia, sensul și folosirea termenului. În decursul secolului IV apare o schimbare privind folosirea termenului, κανόν devenind un termen tehnic ce va desemna deciziile emise de sinoade.

Astfel vor fi tratate următoarele chestiuni: valențe semantice ale cuvântului “canon”, aspecte ale originii termenului “canon”, consecuția dintre legile

ecleziale (bisericești) și legile Statului, semnificația pastorală a acestor canoane, precum și o anumită relație existentă între canoane și dogmele Bisericii.

Credincioșii din epoca primară a Bisericii proveneau, din rândul tuturor popoarelor, a feluritelor religii și mai ales din rândul tuturor claselor societății vechi. Între ei, în afară de legătura credinței și a dragostei frățești, existau încă multe nepotriviri și interese omenești, prin care se deosebeau. Mai mult, însăși constituirea comunităților, cu toate relațiile interumane pe care le presupunea o nouă comunitate (relații sociale, economice, politice, comerciale, etc.) au determinat manifestări care trebuiau îndrumate după norme de comportare, care depășeau exigențele și rânduiețile vieții strict religios-morale de factură creștină.

Aceste manifestări nășteau conflicte, litigii, păcate. Pentru aplanarea acestora s-au folosit, inevitabil, alături de normele de conduită religioase și morale, și normele de drept. Iar cei care aveau calitatea să intervină, pentru împăcare, au fost cei cărora li s-a dat de Mîntuitorul puterea de a judeca pricinile apărute între creștini.

Astfel apare și se instaurează treptat, un nou specific al activității Bisericii și anume activitatea sau funcția judecătorească prin care se impuneau unele măsuri cu caracter disciplinar pentru a oferi garanția unei proporții corecte între un delict anume și măsura impusă pentru îndreptare penitentului.

Instanțele de judecată ale autorităților canonice disciplinare sunt tratate în acest capitol și s-a încercat o clasificare a acestora încă de la momentul apariției lor, precum și modul în care aceste instanțe și-au desfășurat activitatea.

Prin urmare, judecata în Biserica primară, forurile de judecată bisericească în epoca veche a Bisericii, instanța apostolilor (instanța frățească), instanța publică a "soborului", instanța preotului/episcopului, forurile de judecată de la începuturile imperiului bizantin, mărturisirea publică, preotul penitențiar, instituția sinodală episcopală, instanța sinodală mitropolitană, instanța exarhală, instanța patriarhală, instanțele de judecată pentru monahi, episcopalis audientia, sunt aspecte care vor fi abordate în acest capitol.

Capitolul al IV-lea, numit Sancțiuni canonice în tradiția canonică a Bisericii, va trata despre noțiunea de sancțiune canonică, despre sancțiunile din perioada Bisericii primare, despre disciplina penitențială în Biserica primelor secole, despre treptele penitențiale în Biserica.

Biserica și-a însușit cele dintâi norme de drept, din viața de Stat, adică din Dreptul Roman sau laic, însușindu-și în același timp, și terminologia juridică corespunzătoare, a dreptului profan. Aceste procese s-au desfășurat în timp, ca două procese paralele și inseparabile. Abia mai târziu Biserica și-a elaborat normele juridice proprii, creindu-și și o terminologie specifică. Rațiunea puterii juridiciale, ar consta în lucrarea necesară de a stabili și de a păstra ordinea juridică.

Pentru a-și atinge scopul de a-i conduce pe credincioși pe calea mântuirii, Biserica a implementat o serie de măsuri cu caracter penitențial, numit disciplină penitențială.

În Răsăritul ortodox, trăsătura proeminentă a penitenței nu era practica mortificării și a lucrărilor evlavioase, deși acest lucru se presupunea; penitența impusă păcătoșilor a fost o perioadă mai lungă sau mai scurtă de excludere din comuniunea spiritual-duhovnicească și liturgico-euharistică, la care au fost readmiși treptat.

Sancțiunile precum: dojana, admonestarea, excomunicarea (ca oprire temporară de la Sfânta Împărtășanie), afurisirea, epitimia canonică caterisirea, depunerea din treaptă, anatema, vor fi deasemenea elemente care vor face subiectul acestui capitol.

Aceste sancțiuni vor fi abordate atât din perspectivă cât și din perspectivă patristică, fiind descrise, printre altele, cazuri celebre de anatematizare, dar și de caterisire, precum și anumite circumstanțe care au condus la aceste anatematizări și caterisiri.

Ca și sancțiune canonică foarte drastică, caterisirea va fi tratată și din perspectivele teologiei catolice, protestante și evident, ortodoxe, în ceea ce privește caracterul indelebil al harului în Sfânta Taină a Hirotoniei.

De multe ori se ridică o întrebare: cum pot fi reconciliate în același spațiu bisericesc iubirea ontologică, pe de o parte, și sancțiunea canonică punitivă, pe de altă parte? Nu ar fi o contradicție flagrantă să evocăm, pe de o parte, unicitatea evenimentului - Iubirea întruchipată și, pe de altă parte, să "amenințăm" oamenii cu sancțiuni canonice punitivă? Toate aceste întrebări privesc în mod direct fondul existenței însăși a sancțiunilor în cadrul Bisericii, precum și conținutul acestor sancțiuni, în cazul în care se admite în cele din urmă o excepție specifică pentru ele.

Cu toate acestea, este de la sine înțeles că iubirea trinitară exclude prin definiție orice noțiune de pedeapsă din relația *αγάπε* (agape) în comuniunea trinitară; pedeapsa nu există acolo. De fapt, absența sa absolută este cea care condiționează această relație *αγάπε* (agape). Prin urmare, este necesar să se pună în discuție “necesitatea” - dacă este o necesitate - a “sanctiunii canonice” în cadrul corpului eclezial, pentru a explica existența acesteia înainte de a examina conținutul acestui tip de sancțiune care are la bază prevederi canonice.

Mijloacele sau elementele religioase ale puterii bisericești provin din însăși lucrarea Mântuitorului Iisus Hristos, iar mijloacele sau elementele morale și cele materiale provin din voința și lucrarea membrilor Bisericii. Prin urmare, canoanele nu sunt și nu pot fi echivalate cu legile unui stat, indiferent de modul acestuia de raportare la divinitate, întrucât ele sunt reguli pastorale ale Bisericii destinate să conducă pe creștini către comuniunea cu Mântuitorul Iisus Hristos.

Cele mai răspândite pedepse disciplinare (sau sancțiuni) sunt tratate la câțiva exponenți de seamă ai teologiei ruse, sârbe, bulgare, grecești și românești, în încercarea de a oferi o imagine de ansamblu asupra acestei activități a Bisericii care este puterea și activitatea juridicțională.

În Ortodoxie “satisfacerea” dreptății dumnezeiești nu are un caracter vindicativ. Pedepsele au un caracter pedagogic, de conștientizare a păcatului și de îndreptare.

Dumnezeu nu voiește “moartea păcătosului ci ca păcătosul să se întoarcă de la calea sa și să fie viu”, cum se amintește la Iezechiel 33, 11, și ca atare este firesc ca și aspecte referitoare la absoluțiunea și încetarea pedepselor să fie tratate pe parcursul acestui capitol.

Capitolul al V-lea intitulat Măsuri disciplinare și pedepsele canonice în sursele canonice și în tradiția catolică medievală va cuprinde elemente din tradiția canonică răsăriteană referitoare la anatema, la afurisire (a clericilor și a laicilor), la excomunicare, la caterisire, depunerea din treaptă, dojană, admonestare. De asemenea vor fi dezbătute aspecte despre tradiția canonică catolică medievală în ceea privește măsurile și sancțiunile disciplinare: interdictul, suspendarea, degradarea, depunerea, privarea de beneficii, transferul punitive, pierderea unor drepturi.

Este important de observat faptul că din spațiul catolic medieval, o parte dintre pedepsele și măsurile disciplinare ale Bisericii Catolice au fost însușite într-o

proporție semnificativă și de canoniștii Bisericii Răsăritene în elaborarea unor manuale de drept canonic. S-a implementat inclusiv noțiunea de “Drept Penal Bisericesc”.

Bazele dezvoltate anterior în materie de disciplină bisericească, înainte de schisma de la 1054, au rămas în esență autoritare și pentru sistemul de sancțiuni al Bisericii Catolice în perioada Evului Mediu, deși sistemul pedepselor și al măsurilor disciplinare a suferit o dezvoltare ulterioară și schimbări individuale.

În decursul secolelor, dreptul penal bisericesc catolic s-a maturizat și s-a dezvoltat în condiții religioase, naționale și politice foarte diverse. În Evul Mediu (epoca lumii papale) dreptul penal canonic a ajuns la deplina sa dezvoltare și la o discuție științifică.

Odată ce forum externum (tribunalul bisericesc public) a fost separat în mod distinct de forum sacramentale (tribunalul penitenței sacramentale), începând cu secolul al IX-lea, pedepsele bisericești au devenit treptat un mijloc tot mai puternic de guvernare spirituală, un fel de măsură coercitivă care asigură îndeplinirea exactă a legilor Bisericii și a preceptelor prelaților ei. De exemplu, excomunicarea era fie pronunțată ca amenințare, fie aplicată pentru a asigura respectarea posturilor și sărbătorilor, plata zeciuiei, ascultarea superiorilor, denunțarea celor vinovați, etc., și de asemenea pentru a-i obliga pe credincioși să facă cunoscute autorității bisericești impedimentele matrimoniale și alte informații.

Concluziile de la final vor oferi o imagine de ansamblu a modului în care Biserica răsăriteană din secolele IV-IX, ca instituție, a abordat problema delicată a disciplinei bisericești atât în rândul clerului cât și în rândul laicilor.

7. Dificultăți întâmpinate

Pe parcursul cercetării temei respective, dificultățile întâlnite au fost cele legate de consultarea unor surse bibliografice referitoare la diferite concepte legate, mai ales, de măsurile disciplinare din timpurile vechi-testamentare deoarece în literatura teologică românească nu am găsit referiri suficiente despre aceste noțiuni.

De asemenea am constatat unele lipsuri și în ceea ce privește existența unor studii despre expulzarea din comunitățile religioase din Qumran, expulzările din comunitățile religioase din iudaismul rabinic, etc., probleme fundamentale pentru a înțelege mai bine originea și evoluția acestor pedepse cu caracter disciplinar în timpurile Vechiului Testament.

O altă dificultate întâmpinată a fost aceea că este greu de găsit o metodă anume prin care să se să discearnă între ocurențele aferente termenului hērem în ceea ce privește Vechiul Testament.

Septuaginta reține mai mulți termeni pentru a explica conceptul hērem, dar doar câțiva pot fi echivalați în foarte mare proporție cu hērem din Vechiul Testament: *κατάρα* (blestem), *ανάθεμα*, *ανάθημα*, *αφορίζω* (a afurisi), *αναθεματίζω* (a da Satanei), *ολέθριος* (vătămător, dăunător), *εξολέθρευμα* (ștergere). De aceea este destul de dificil de făcut o analiză obiectivă și completă în ce privește dezvoltarea conceptului anathemei și a excomunicării (în perioada veche și nou-testamentară și în perioada patristică) măsuri care au stat la baza elaborării sancțiunilor disciplinare ale Bisericii. Singurele încercări de acest fel sunt date de unele dicționare sau enciclopedii.

CONCLUZII

Canoanele Bisericii Ortodoxe se remarcă, sub aspectul lor juridic, prin viziunea completă pe care o oferă asupra disciplinei canonice, cât și prin interconectabilitatea lor. Astfel, un bun cunoscător al practicii juridice bisericești și al canoanelor în general este practic inatacabil, cel puțin din punct de vedere juridic.

În lucrarea de față am dorit să creionez și să evidențiez importanța activității jurisdicționale a Bisericii în cursul unui amplu proces de înțelegere a noțiunii de ordine și disciplină a Bisericii și totodată o descriere a tranziției de la episcopatul sacramental la cel jurisdicțional.

Ordinea și disciplina Bisericii pot fi menținute și prin anumite pedepse de ordin canonic sau prin impunere unor anumite măsuri cu caracter disciplinar, potrivite fiecărei situații în parte.

Încadrarea într-un context istorico-juridic a apariției și dezvoltării sistemului de pedepse canonice și măsuri disciplinare al Bisericii nu a cunoscut o tratare punctuală, acestea fiind amintite sporadic în diferite articole sau în diferite dicționare sau enciclopedii.

Procedura disciplinară bisericească cuprinde procesul de judecată în sine, îndeplinind condițiile desfășurării acesteia. Pentru acest lucru este nevoie de două părți aflate în litigiu (reclamant și pârât), care să se afle în fața unui organ de jurisdicție, numit judecător, care conduce ședința de judecată. Pe lângă aceștia mai este nevoie de obiectul cercetării, care se demonstrează prin prezența unor persoane, având calitatea de martori, apoi prin documente doveditoare, dacă este nevoie, cercetare amănunțită la fața locului, jurământ, diferite conjuncturi sau circumstanțe atenuante sau agravante.

Spre deosebire de legile laice, fiecare abatere de la normele de conduită bisericească (oricum s-ar numi acestea, religioase, morale sau juridice) se apreciază mai întâi sub aspectul ei de păcat și abia în al doilea rând, atunci când este cazul, se apreciază și sub aspectul de încălcare formală a legii sau a canonului.

În teza de doctorat intitulată, Pedepsele canonice și măsurile disciplinare în canoanele Bisericii răsăritene (secolele IV-IX) am analizat unele aspecte din sfera acestui segment jurisdicțional al Dreptului Canonic Bisericesc.

Marile compilații canonice din secolele IV-IX au constituit o încercare deliberată de a face concurență noii forme de legislație bisericească dogmatico-

juridică, reprezentată de simbolurile de credință și de canoanele sinoadelor Bisericii imperiale, divizată profund de nenumăratele schisme între adepții diverselor forme de erezie, de ierarhii, sinoade și crezuri rivale.

Trecutul idealizat al Bisericii primare era oferit ca oglindă a prezentului divizat din acea perioadă care face subiectul acestui studiu și poate de aceea, de exemplu, Canoanele Apostolilor au constituit un prim pas spre juridizarea unei tradiții canonice deja existente.

În capitolul I intitulat Pedepse și măsuri disciplinare în scrierile Vechiului Testament, am evidențiat, pe bazele scripturistice vetero-testamentare, apariția și dezvoltarea unui sistem punitiv care a apărut odată cu păcatul primordial, dezvoltat pe baza conceptului hērem, care mai târziu va cunoaște diferite subdiviziuni, care vor fi implementate de sistemul rabinic al epocii. Acest concept va sta la baza conceptului anathema care va fi amintit în perioada nou-testamentară și care va fi preluat mai apoi de către legislațiile sinodale.

În capitolul al II-lea numit Măsuri disciplinare în scrierile Noului Testament am făcut tranziția de la sistemul rabinic de sancțiuni, specific Vechiului Testament, la un sistem disciplinar care își va găsi consonanță în scrierile evanghelice, în epistolele pauline, precum și în epistolele ioaneice.

Dezvoltarea activității jurisdicționale a Bisericii creștine va implica și apariția unor instanțe de judecată, evident tot cu caracter disciplinar, menite să acorde delicventului (de orice grad) posibilitatea unui proces just, echitabil și care să fie orientat spre îndreptarea și reinserția comunitară a celui în cauză. Aceste instanțe sunt descrise în capitolul al III-lea al studiului de față, capitol numit Instanțele disciplinare în tradiția canonică a Bisericii. Tot în acest capitol am prezentat un excurs despre câteva congruențe ale termenului canon, deoarece am considerat că este necesar o precizare cicumstanțială a acestui termen care se regăsește în diferite sfere ale teologiei.

În capitolul IV al acestei teze, denumit Sancțiunile canonice în tradiția canonică a Bisericii, am prezentat noțiunea de sancțiune (pedeapsă) canonică, disciplina bisericească din Biserica primară, treptele penitențiale din Biserica. Sistemul de sancțiuni care se regăsește în canoanele sinoadelor ecumenice, ale sinoadelor locale (sau particulare), ale unor Sfinți Părinți, precum și modul în care aceste canoane cu caracter penitențial au fost emise, receptate și impuse în întreaga

Biserica Ortodoxă Răsăriteană este tratat în ordinea gravității măsurilor care se impun și care sunt în concordanță deplină cu gravitatea faptei. Pentru că niciodată “Dumnezeu nu dorește moartea păcătosului, ci mai degrabă să se întoarcă de la căile sale și să fie viu”, Biserica oferă delicventului posibilitatea de a fi absolvit de faptele sale în cazul în care va da dovadă de îndreptare și de a se înceta suportarea și efectuarea pedepsei. Absoluțiunea și încetarea pedepselor este de asemenea o temă tratată în acest capitol.

Folosind metoda analitică și comparativă, am descris și tratat în capitolul V al tezei despre Măsuri disciplinare și pedepsele canonice în sursele canonice și în tradiția catolică medievală, observând că există anumite similitudini între cele două sisteme penitențiale: cel ortodox și cel răsăritean. La descrierea măsurilor canonice în tradiția catolică medievală am observat că întocmirea manualelor de drept penal bisericesc din spațiul răsăritean a fost influențată de această tradiție și teologie catolică.

Noutatea adusă în sfera Dreptului Canonic Bisericesc, prin alcătuirea acestei lucrări, se structurează pe mai multe direcții, care până în momentul de față nu au fost analizate decât în mod tangențial. Din această perspectivă, am încercat să cercetez și să dezvolt tema propusă conchizând prin următoarele aspecte:

1. Pedepsa apare menționată pentru prima dată în Vechiul Testament, când se amintește pedeapsa lui Dumnezeu (pentru ispita șarpelui asupra lui Adam și a Evei) sub forma blestemului. În Vechiul Testament termenul *hērem* este echivalentul blestemului și a fost adesea un răspuns către o persoană care exprima păreri considerate de comunitate drept eretice sau săvârșea lucrări contrare Legii.

Multitudinea de sensuri ale termenului *hērem* arată cât de dificil este să găsim echivalenți corecți pentru concepte de limbi separate pe scară largă. Utilizarea bisericească a cuvântului *anáthema* în acest sens particular, probabil, își are originea în Palestina în vremurile precreștine.

Cuvântul *anáthema* preia sensul cuvântului ebraic *hērem*, și indică obiectul sau persoana asupra căroră este invocat și se concentrează blestemul lui Dumnezeu în cazul în care un jurământ sau o făgăduință nu a fost ținut (ținută). Pentru că nimeni nu putea împlini Legea Vechiului Testament, toți oamenii erau sub blestemul Legii.

Întreaga tradiție vechi-testamentară a folosit “arma” excomunicării pentru a se apăra de diverse forme de alterare sau contaminare a Legii, dezvoltând în acest sens diferite măsuri care presupuneau anumite grade de excomunicare, măsuri care vor constitui premisele sistemului de sancțiuni canonice de mai târziu. Din cele cercetate am observant că în Pentateuh există atât hērem obligatoriu, cât și voluntar. Primul este inițiat de Dumnezeu, iar cel de-al doilea este “inițiat” de către ființele umane, prin acțiunile lor.

Categorisirea hērem în termeni de hērem voluntar (inițiat de ființe umane) și hērem obligatoriu (inițiat de Dumnezeu) poate fi suficientă pentru a clasifica legea și aplicarea hērem simplu și sistematic. În perioada talmudică s-au mai instituit și alte moduri punitive ale interdicției hērem: niddui, nezifah, șamta, kareth, badal, care exprimau anumite forme de excomunicare sau de excludere. Alte categorisiri pentru hērem, sunt expresiile: “război-hērem”, “pace-hērem”, “preoție-hērem”, “hērem laic” sau “hērem sacru”. Aceasta nu este doar o categorisire complicată, ci și una mixtă. De exemplu, hērem din Numerii 21, 1-3 poate fi pus în legătură atât cu hērem preoțesc (ca slujire), cât și cu hērem de război: “Atunci a făcut Israel făgăduință Domnului și a zis: De vei da pe poporul acesta în mâinile mele, îl voi nimici pe el și cetățile lui. Și a ascultat Domnul glasul lui Israel și a dat pe Canaanei în mâinile lui și el i-a nimicit pe ei și orașele lor și a pus locului aceluia numele: Horma, adică nimicire”.

2. Disciplina bisericească, observată și argumentată scripturistic, are ca rezultat pogorârea binecuvântării Domnului peste toată lumea “cu al Său har și cu a Sa iubire de oameni”. În paginile Vechiului Testament există o frecvență sporită a rostirii cuvântului blestem atât pe verticală cât și pe orizontală, adică atât în relația cu Dumnezeu cât și în relații interumane. Paginile Evangheliilor, schimbă radical menționarea acestui cuvânt. Nu găsim în aceste pagini ca Hristos să rostească blestem împotriva cuiva. Motivele pentru care este disciplinată o persoană trebuie are ca suport Sfânta Scriptură. Dacă disciplinarea nu se aplică, Biserica își pierde mărturia.

3. Examinările parțiale ale scrierilor Vechiului și Noului Testament, oferite aici, atestă că noțiunea de anatema era bine cunoscută în Biserica primară. Blestemele, apartenența blestemelor la sfera satanică și distrugerea acestei sfere de către Dumnezeu la judecata finală, au fost cele mai esențiale elemente constitutive ale înțelegerii “anatemei” de către Biserica primară dar și a pedepselor

sau sancțiunilor canonice de mai târziu. Nu poate exista nicio îndoială că o astfel de înțelegere este în concordanță atât cu Vechiul cât și cu Noul Testament.

4. Ar fi greșit să se afirme că anatema Bisericii primare are ca efect constrângerea intelectuală a creștinilor și de a vrea să facă din Biserică o castă închisă de oameni care blestemă cu frică întreaga lume exterioară și o numesc satanică.

Orice măsură cu caracter disciplinar nu vrea să împiedice reflecția teologică a credinței și dezvoltarea ei. De asemenea, ea nu este îndreptată împotriva celor care au îndoileli în credința lor și prin urmare, nu se referă la formarea unui grup “ideal” de creștini, care nu-și pun întrebări, care nu-și dezvoltă credința și care nu acceptă nimic în afara Bisericii vizibile cu blestem. Un astfel de mod de a privi anatema Bisericii originare ar fi de fapt contrară în scrierile Părinților apostolici.

5. Terminologia blestemelor folosită de autorii din perioada Bisericii primare este foarte diferită. Acest lucru se datorează probabil faptului că nu apăruse încă un mod fix de exprimare în acest domeniu. Blestemul, Satana, judecata, focul iadului și păcatul sunt termeni care sunt folosiți în scrierile Părinților Apostolici ca termeni pentru “anatema” paulină sau “antihristul” ioanic.

6. Disciplina penitențială în Biserica primelor secole era menținută și prin instituția treptelor penitențiale care erau de fapt niște mijloace de executate a unor epimii care vizau reprimirea delicventului în comunitatea din care fusese exclus și care aveau o durată determinată de timp.

7. Perpetuarea practicii judecării colective în primele veacuri de existență ale Bisericii creștine este dovedită mai întâi de scrierile nouetamentare. O evoluție treptată a judecării în Biserica primară, se observă prin apariția instanței formate din doi sau trei credincioși, care se va dezvolta ulterior, cuprinzând din ce în ce mai mulți membri, până la a include întreaga comunitate. Spiritul general al acestor instanțe de judecată este același ce va caracteriza întreaga activitate judecătorească a Bisericii de-a lungul timpului – scopul pedepselor bisericesti nu este acela de a-i lovi pe credincioși, ci de a-i îndrepta, în conformitate cu doctrina Bisericii.

8. Specificul activității judecătorești a Bisericii creștine duce la o categorisire diferită a delictelor față de dreptul civil. Legislația statului deosebește aplicarea puterii disciplinare pentru chestiuni civile de cele criminale, dar Biserica nu

face această deosebire, deoarece toate abaterile sunt delictive la legea credinței sau a canoanelor. De aceea și terminologia este deosebită; în Stat se numesc sentințe judecătorești în chestiuni civile și sentințe penale în chestiuni criminale, pe când în Biserică ele se numesc numai sentințe disciplinare. Forurile de judecată bisericească din imperiul bizantin, care aveau la baza înființării și funcționării lor puternice temeuri scripturistice, patristice și mai apoi canonice, erau chemate și îndreptățite să aplice sancțiunile potrivite fiecărui delict și aveau și misiunea de a veghea ca aceste sancțiuni să fie puse în practică.

9. Sancțiunile prevăzute de sfintele canoane pentru delictive bisericești sunt adresate tuturor membrilor Bisericii (afurisire, excomunicare, epimii de diferite grade) dar există și “pedepse” specifice pentru faptele ilicite deosebite ale clericilor (dojana, admonestare, interzicerea slujirii, depunere din treapă, caterisire).

10. Întocmirea manualelor de drept penal bisericesc din spațiul răsăritean a fost influențată de teologia și tradiția catolică medievală (în diferite proporții). Acest lucru nu înseamnă că Biserica Răsăriteană nu a avut o disciplină penitențială proprie, doar că nu a fost și nu este structurată pe un pozitivism strict juridic ci are un conținut soteriologic și este centrată pe mântuirea fiecărui membru al ei.

Se cuvine de luat în considerație importanța cunoașterii procedurilor juridice ale celorlalte Biserici Ortodoxe surori. Acest fapt este justificat mai întâi pe baza vechiului principiu al sobornicității, dat fiind că încă din vechime Bisericile Ortodoxe și-au comunicat una alteia principalele hotărâri disciplinare, înlăturând astfel pericolul transgresiunii unor clerici sau laici aflați sub pedeapsă și reinstituirea lor în cadrul comunității ori al ierarhiei bisericești dintr-o altă Biserică. Pe lângă acest considerent istoric, trebuie luată în considerare și situația actuală: deoarece în lumea contemporană mobilitatea persoanei a cunoscut progrese exponențiale, este necesar ca orice membru al Bisericii să cunoască și să respecte prevederile disciplinare ale organismului bisericesc sub jurisdicția căruia s-ar afla la un moment dat, așa cum orice cetățean este dator să cunoască și să respecte prevederile legale ale țării pe care o vizitează, dat fiind că este în mod implicit supus jurisdicției acestora.

Consider că abordarea acestei problematici privind sancțiunile canonice și măsurile disciplinare așa cum sunt ele reflectate în canoanele Bisericii răsăritene, începând cu secolul IV, când se cristalizează deja primele rânduieli canonice și

continuând până în secolul IX, poate inspira dinamismul instituțional bisericesc din zilele noastre, prin aducerea în atenție a unor elemente care pun în evidență, grija Bisericii pentru fiecare membru al ei, pentru că zice Domnul Dumnezeu: “Precum este adevărat că Eu sunt viu, tot așa este de adevărat că Eu nu voiesc moartea păcătosului, ci ca păcătosul să se întoarcă de la calea sa și să fie viu. Întoarceți-vă, întoarceți-vă de la căile voastre cele rele! Pentru ce să muriți voi [...]?” (Iezechiel 33, 11).

BIBLIOGRAFIE

I. IZVOARE

1.1. Izvoare scripturistice și liturgice

1. Biblia sau Sfânta Scriptură, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2008.
2. Biblia sau Sfânta Scriptură, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2018.
3. Biblia sau Sfânta Scriptură, versiune diortosită după Septuaginta, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu ANANIA, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2009.
4. Cartea lui Enoh, traducere din etiopiană R. H. CHARLES, traducere din engleză Alexandru ANGHEL, Editura Herald, București, 2020.
5. Manuscrisele de la Marea Moartă, traducere din ebraică de Theodor H. GASTER, traducere din engleză de Simona DUMITRU, Editura Herald, București, 2018.
6. Noul Testament cu Psalmii, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2019.
7. Noul Testament. Faptele Apostolilor, ediție bilingvă, traducere și comentariu Cristian BĂDILIȚĂ, Editura Vremea, București, 2017.
8. Septuaginta, volumul 1: Geneza. Exodul. Leviticul. Numerii. Deuteronomul, volum coordonat de Cristian BĂDILIȚĂ, Francisca BĂLTĂCEANU, Monica BROȘTEANU, Dan SLUȘANSCHI, Editura Polirom, Iași, 2004.
9. Noul Testament. Evanghelia după Matei, ediție bilingvă, traducere și comentariu Cristian BĂDILIȚĂ, Editura Vremea, București, 2015.
10. Noul Testament. Evanghelia după Luca, ediție bilingvă, traducere și comentariu Cristian BĂDILIȚĂ, Editura Vremea, București, 2016.
11. Evangheliile Apocrife, traducere, studiu introductiv, note și prezentări de Cristian BĂDILIȚĂ, Editura Vremea, București 2016.
12. Noul Testament, Faptele Apostolilor, introduceri, traducere, comentariu și note patristice de Cristian BĂDILIȚĂ, Editura Vremea, București 2017.

1.2. Izvoare liturgice

1. *Aghiasmatar*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2015.

1.3. Izvoare patristice

1. “Constituțiile Sfinților Apostoli prin Clement”, în ICĂ jr., Ioan I, Canonul Ortodoxiei - Vol. 1 - Canonul apostolic al primelor secole, Editura Deisis, Sibiu, 2008.

2. “Didahia celor doisprezece apostoli”, în Ioan I. ICĂ jr., Canonul Ortodoxiei, Editura Deisis/Stavropoleos, Sibiu, 2008.

3. “Sfântul Grigorie Taumaturgul și Metodiul de Olimp”, colecția Părinți și scriitorii Bisericești - 10, studiu introductiv, traducere, note și indici de pr. prof. Constantin CORNIȚESCU, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1984.

4. AUGUSTINE OF HIPPO, Sermons on Selected Lessons of the New Testament, vol. 1 & 2, Publishers: John Henry Parker; J. G. F. & J. Rivington; J. and F. Rivington, 1844–1845, Logos Release Date: 2014, Format: Digital Logos Research Edition.

5. Comentariile sau Explicarea Epistolei II către Corinteni a celui între sfinți Părintelui nostru Ioan CSfântul Ioan Gură de Aur, arhiepiscopul Constantinoplei, traducere din limba elină, ediția de Oxonia - 1845, de arhiereul Theodosie A. Ploșteanu, Vicarul Sfintei Mitropolii a Ungro-Vlahiei, Ateliererele grafice Socec & Co., București, 1910, Omilia XXII.

6. FILOSTORGIU, Istoria Bisericească, traducere de Dorin GAROFEANU, studiu introductiv, tabel cronologic, note explicative și anexe de Dragoș MÎRȘANU, Editura Polirom, Iași, 2012.

7. GREGORY OF NYSSA: The Letters, Introduction, Translation and Commentary by Anna M. SILVAS, Leiden Boston, 2007.

8. HRISOSTOM de Etna, AUXENTIE de Foticea, Scriptură și Tradiție, traducere de Mariana CHIPER, Editura Bunavestire, Galați, 2003.

9. MIGNE, Jacques-Paul, Patrologiae cursus completus, Patrologia Latina, 1844-1855.

10. MIGNE, Jacques-Paul, *Patrologiae cursus completus, Patrologia Graeca*, 1856-1858.
11. NICENE AND POST-NICENE FATHERS, First Series, Volume XI St. Chrysostom: Homilies of the Acts of the Apostles and the Epistle to the Romans, Vol. XI, Publisher Cosimo Classics, 2007.
12. Saint AUGUSTIN, Sermons, (341-400) on Various Subjects, translation and notes Edmund HILL, O.S.A. New City Press, 1994.
13. Saint AUGUSTINE OF HIPPO, Lectures or Tractates on the Gospel According to Saint John, Aeterna Press, 2015, Hawthorne, U.S.A.
14. Saint AUGUSTINE, Answer to Faustus, a Manichean, library edition, introduction, translation and notes by Roland J. TESKE, Boniface RAMSEY, New City Press, Book, 2007.
15. Scrieri cu tematica pedagogică - Sfântul Vasile cel Mare, Sfântul Ioan Gură de Aur, Fericitul Augustin, Fericitul Ieronim, Sfântul Grigorie Teologul, Clement Alexandrinul, P. S. B. volumul 16, Editura: Basilica, București, 2016.
16. Sfântul CHIRIL AL IERUSALIMULUI, Cateheze, traducere din limba greacă și note de FECIORU, Dumitru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2003.
17. Sfântul CIPRIAN AL CARTAGINEI, Scrisori, traducere din limba latină de DIACONESCU, Ion și POP, Ovidiu, Editura Sophia, București, 2011.
18. Sfântul CIPRIAN de CARTAGINA, Cartea despre unitatea Bisericii, Editura Marineasa, Timișoara, 2000.
19. Sfântul CIPRIAN episcopul Cartaginei, Scrisori, traducere din limba latină de Ion DIACONESCU și Ovidiu POP, Editura Sophia, București, 2011.
20. Sfântul CLEMENT ROMANUL, "Epistola către Corinteni (I)", în colecția Părinți și Scriitori Bisericești – I (Scrieril, e Părinților Apostolici), traducere de FECIORU, Dumitru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979.
21. Sfântul IGNATIE TEOFORUL, "Epistola către Smirneni", în Scrierile părinților Apostolici (colecția Părinți și Scriitori Bisericești – I), traducere Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979.

22. Sfântul IOAN GURĂ DE AUR, “Despre anatema. Cuvine-se să ne învățăm a nu aduce sub blestem nici pe cei vii, nici pe cei morți”, în Omilii la săracul Lazăr. Despre soartă și providență. Despre rugăciune. Despre viețuirea după Dumnezeu, traducere din limba greacă veche și note de pr. prof. Dumitru FECIORU, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
23. Sfântul IOAN GURĂ DE AUR, “Omilii la Evanghelia după Ioan”, în colecția Părinți și Scriitori Bisericești – 18, seria nouă, Editura Basilica, BUCUREȘTI, 2019.
24. Sfântul IOAN GURĂ DE AUR, “Scrieri”, în colecția Părinți și scriitori Bisericești (21), traducere și note Dumitru FECIORU, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987.
25. Sfântul IOAN GURĂ DE AUR, Cuvântări împotriva anomeilor. Către iudei, traducere pr. prof. Dumitru FECIORU, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2007.
26. Sfântul IOAN GURĂ DE AUR, Tâlcuire la Epistolele I și II către Timotei, către Tit și către Filimon, traducere de mitropolitul Veniamin Costachi, Editura Doxologia, Iași, 2020.
27. Sfântul LUCA AL CRIMEEL, La porțile Postului Mare. Predici la Triod, Editura Biserica Ortodoxă, București, 2004.
28. Sfântul Sfințit Mucenic IRINEU AL LYONULUI, Aflarea și respingerea falsei cunoașteri sau Contra ereziilor, traducere din limba engleză, introducere și note de Dorin Octavian PICIORUȘ, Teologie pentru azi, București, 2007.
29. Sfântul VASILE CEL MARE, “Epistole, (Epistola 244)”, în colecția Părinți și Scriitori Bisericești – 3, serie nouă, Editura Basilica, București, 2003.
30. SOZOMEN, Istoria Bisericească, tradusă în românesce de Î. P. S. Iosif Gheorghian, mitropolit primat al României, Tipo-litografia “Cărților Bisericesci”, București, 1897.
31. SOZOMEN, The Ecclesiastical History, J. Wertheimer & Co., London, 1846.
32. SOZOMEN, History of the Church - (from a. d. 324 to a. d. 440), translated by Edward WALFORD, London 1855.
33. TERTULLIAN, De Paenitentia; De Pudicitia, Nabu Press, 2014.

34. TERTULLIAN, *Despre Botez*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2012.
35. The dialogue of Palladium concerning the life of Chrysostom, translation of a Christian Literature by Herbert MOORE, London, 1921.
36. Sfântul TEOFILACT Arhiepiscopul Bulgariei, *Tâlcuirea epistolei către Romani*, Editura Cartea Ortodoxă, București, 2005.
37. Sfântul IOAN GURĂ DE AUR, *Cuvântări împotriva anomeilor. Către iudei*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2007.
38. EUSEBIU de CEZAREEA, “Istoria bisericească (cartea a V-a)”, *Colecția Părinți și Scriitori Bisericești*, vol. 13, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987.

1.4. Izvoare juridice

1. “Legea pensionării din oficiu a preoților”, în *Renașterea - organ național-bisericesc săptămânal*, anul XIII (1935), nr. 12/24 martie Cluj, p. 1-2.
2. “Regulamentul de procedură ale instanțelor disciplinare și de judecată al Bisericii Ortodoxe Române”, în *Legiuirile Bisericii Ortodoxe Române (sub Înaltpreasfințitul patriarh Justinian 1948-1953)*, Editura Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1953.
3. *Legiuirile Bisericii Ortodoxe Române. Hotărâri ale Sfântului Sinod și decizii patriarhale*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1953.
4. *Regulamentul autorităților canonice disciplinare și al instanțelor de judecată ale Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2015.
5. *Statutul pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2008.
6. *Statutul pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2022.
7. COSTESCU, Chiru C., *Colecțiune de Legi, Regulamente, Acte, Decizii, Circulări, Instrucțiuni, Formulare și programe (privitoare la Culte, Cler,*

Învățământ religios, Bunuri bisericești, Epitropii și Administrații religioase și pioase), Institutul de Arte Grafice “Cartea Românească” S.A., București, 1922.

8. Codul de drept canonic, Editura SAPIENTIA Institutul Teologic Romano-Catolic, Iași, 2004.

1.5. Izvoare canonice

1. FLOCA, Arhidiacon, prof. dr. Ioan N., Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii, ediția a III-a, Editura Sophia, București, 2005.

2. FLOCA, Arhidiacon, prof. dr. Ioan N., Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii, ediția a II-a, tiparul executat la Polsib S.A., Sibiu, 1993.

3. MILAȘ, Dr. Nicodim, Canoanele Bisericii Ortodoxe, însoțite de comentarii, traducere de Pr. Uroș KOVINCICI și Dr. Nicolae POPOVICI, vol. II, part. I, Arad, 1934.

4. MILAȘ, Dr. Nicodim, Canoanele Bisericii Ortodoxe, însoțite de comentarii, traducere de Pr. Uroș KOVINCICI și Dr. Nicolae POPOVICI, vol. II, part. II, Arad, 1936.

5. MILAȘ, Dr. Nicodim, Canoanele Bisericii Ortodoxe, traducere de Uroș KOVINCICI și Nicolae POPESCU, Tipografia Diecezana, vol. I, part. I, Arad, 1930.

6. MILAȘ, Dr. Nicodim, Canoanele Bisericii Ortodoxe, traducere de Uroș KOVINCICI și Nicolae POPESCU, Tipografia Diecezana, vol. I, part. II, Arad, 1931.

7. PERȘA, Pr. Răzvan, Canoanele Bisericii Ortodoxe. Canoanele Apostolice și Canoanele Sinoadelor Ecumenice, vol. I, ediție bilingvă, Editura Basilica, București, 2018.

8. PERȘA, Pr. Răzvan, Canoanele Bisericii Ortodoxe. Canoanele Apostolice și Canoanele Sinoadelor Ecumenice, vol. I, ediție bilingvă, Ediția a II-a revizuită, Editura Basilica, București, 2022.

9. PERȘA, Pr. Răzvan, Canoanele Bisericii Ortodoxe. Canoanele Sfinților Părinți. Canoanele întregitoare și prescripții canonice, vol. III, ediție bilingvă, ediția a II-a revizuită, Editura Basilica, București, 2022.

10. PERȘA, Pr. Răzvan, Canoanele Bisericii Ortodoxe. Canoanele Sinoadelor Locale, vol. II, ediție bilingvă, Ediția a II-a revizuită, Editura Basilica, București, 2022.

11. Pidalion, Editura Credința strămoșească, Iași, 2004.
12. Pidalion, traducere din greacă de mitropolitul Veniamin Costachi, tipografia sfintei mănăstiri Neamțu, 1844.
13. RALLIS, G., POTLIS, M., Sintagma sfințelor și dumnezeieștilor canoane, vol. II, Atena, 1852-1859.

II. MANUALE DE DREPT CANONIC

1. FLOCA, Arhidiac. prof. dr. Ioan N., Drept canonic ortodox. Legislație și administrație bisericească, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe, vol. I și II, București, 1990.
2. MILAȘ, Dr. Nicodim, Dreptul bisericesc oriental, traducere (făcută cu învoirea autorului după ediția germană) de Dim. I. CORNILESCU și Vasile S. RADU, revăzută de Ioan MIHĂLCESCU profesor la Facultatea de Teologie, tipografia „GUTENBERG”, București, 1915.
3. PERIĆ, Dimšo, Crkveno Pravo, Mapro-apt, Beograd, 1997.
4. POPOVICI, Dr. Nicolae, Manual de drept Bisericesc Oriental, vol. I, partea I și II, Tipografia Diecezană, Arad, 1925.
5. ȘAGUNA, Andrei, Compendiu de Dreptul Canonic al unei Sântei Sobornicești și Apostolești Biserici, Edițiunea a III-a, Tipografia Diecezana, Sibiu, 1913.
6. ȘAGUNA, Andrei, Elementele dreptului canonic al bisericii drept-credincioase răsăritene spre întrebuițarea preoțimei, a clerului tânăr și a creștinilor, ediția I, Sibiu, 1854.
7. ȘAGUNA, Andrei, Elementele dreptului canonic al bisericii drept-credincioase răsăritene spre întrebuițarea preoțimei, a clerului tânăr și a creștinilor, ediția II, Sibiu, 1855.
8. ȘESAN, Prof. dr. Valerian, Curs de Drept Bisericesc Universal, Tipografia Mitropolit Silvestru, Cernăuți, 1942.
9. ΜΠΟΥΥΜΗΣ, Παναγιώτης Ι., Κανονικόν Δίκαιον, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2000.
10. ΠΑΛΛΗΣ, Κωνσταντίνος Μ., Ποινικόν δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ανατολῆς Ἐκκλησίας, Εκδ. Π. Πουρνάρα, 1907.

11. ПАВЛОВ, Алексей Степанович, Курс церковного права, Сергиевой Лавры, 1902.

III. DICȚIONARE, VOCABULARE, LEXICOANE

1. A Patristic Greek Lexicon, edited by G. W. H. LAMPE, Oxford University Press, Oxford, 1961.

2. BAILLY, Anatole, Dictionnaire Grec-Français, Orléans, Nouvelle édition revue et corrigée, BAILLY, 2020.

3. BEHM, Johannes, A Theological Dictionary of the New Testament, Editor Gerhard KITTEL, trad. și red. Geoffrey W. BROMILEY, vol. I, Grand Rapids, MI Eerdmans, 1981.

4. BENNER, Jeff A., The Ancient Hebrew Lexicon of the Bible, Virtualbookworm.com Publishing, Texas, 2012.

5. BONNER, Gerald, “Gratia Et Libero Arbitrio, De”, in A. D. FITZGERALD, Augustine through the Ages: An Encyclopaedia, William B. Eerdmans Publishing Company, 2009.

6. BOTTERWECK, G. Johannes, RINGREEN, Helmer, FABRY, Heinz-Josef, Theological Dictionary of the Old Testament, Cambridge, U. K., William B. Eerdmans Publishing Company, 1977-2012.

7. BRANIȘTE, Pr. Prof. dr. Ene, BRANIȘTE, prof. Ecaterina, Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase religioase, Editura Diecezană Caransebeș, 2001.

8. BRIA, Pr. prof. dr. Ion, Dicționar de teologie ortodoxă A-Z, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981.

9. BROMILEY, Geoffrey W., The International Standard Bible Encyclopedia, vol. 3, William B. Eerdmans Publishing, Grand Rapids, Michigan, 1995.

10. CONSTANTINESCU, Iulian Mihai L., Dicționar de termeni juridico-canonici pentru uzul studenților teologi, vol. II, Editura Universitaria, Craiova, 2021.

11. Enciclopedia iudaismului, traducere Viviane PRAGER, C. LITMAN, Țicu GOLDSTEIN, Editura Hasefer, București, 2000.

12. Enciclopedia Universală Britannica, vol. 3, Bowdler-Chaucer, coordonatori Ilieș CÂMPEANU și Cornelia MARINESCU, Editura Litera, București, 2010.

13. GESENIUS, H. W. F., Gesenius' - Hebrew-Chaldee Lexicon to the Old Testament, Baker Academic, Grand Rapids, Michigan, 1996.
14. GREENFIELD, William, SHELDON GREEN, Thomas, A Greek-English Lexicon To The New Testament, Editor of the Christian, Boston, U.S.A, 2012.
15. HANGA, Vladimir, Dicționar juridic A-Z, Editura Lumina Lex, București 2007.
16. KAZHDAN, Alexander P., et alii, The Oxford Dictionary of Byzantium, Oxford University Press, New York, 1991.
17. LIDDELL, Henry George, SCOTT, Robert, Greek-English Lexicon, Simon Wallenberg Press, 2007.
18. LIDDELL, Henry George, SCOTT, Robert, A Greek-English Lexicon, Clarendon Press – Oxford, with a revised supplement, 1996.
19. LUZIO, Salvatore, “Degradation”, The Catholic Encyclopedia, Vol. 4, New York, Robert Appleton Company, 1908.
20. MAY, G., Art. “Interdikt”, în Theologische Realenzyklopädie, Band 16, Berlin, 1977.
21. MCGUCKIN, John Anthony, The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity, Volume I, Blackwell Publishing Ltd, 2011.
22. MCGUCKIN, John Anthony, Dicționar de Teologie Patristică, Editura Doxologia, Iași, 2014.
23. MOULTON, James Hope, MILLIGAN, George, The Vocabulary Of The Greek Testament illustrated from the papyri and other non-literary sources, Hodder and Stoughton Limited, London, 1914-1922.
24. New Catholic Encyclopedia, second edition, vol. V, The Catholic University of America Press, Washington D.C., 2003.
25. PĂCURARIU, Mircea, Dicționarul Teologilor Români, Editura Enciclopedică, București, 2002.
26. PATRINACOS, Nicon D., A Dictionary of Greek Orthodoxy - Λεξικόν Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας, Light & Life Publishing, Minnesota, 1984.
27. SKOLNIK, Fred, BERENBAUM, Michael, Encyclopaedia Judaica, (volume 9), Keter Publishing House, Farmington Hills, MI., 2007.
28. SMITH, William and WACE, Henry, A Dictionary of Christian Biography, Literature, Sects and Doctrines, London, 4 volumes, 1813-1924.

29. SOKOLOFF, Michael, A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2003.
30. The New Standard Jewish Encyclopedia Hardcover, by Geoffrey WIGODER (Editor), Springfield, NJ, 1996.
31. UNGER, Merrill Frederick, The New Unger's Bible Dictionary, Moody Publishers, Chicago, 2009.
32. WAGNER J., Dictionnaire du droit Canonique I-II, Hippolyte Walzer, libraire-éditeur, Paris, 1901.
33. WETZER, Heinrich, WELTE, Josef Benedict, Kirchenlexikon oder Encyklopädie der katholischen Theologie und ihrer Hilfswissenschaften, vol. 10, Verlag Herder, 1897.

IV. LUCRĂRI DE SPECIALITATE

1. ABEGG, M. G., with BOWLEY, J. E. and COOK, E. M. and in Consultation with E. TOV, The Dead Sea Scrolls Concordance, Volume one: The Non Biblical Texts from Qumran, Leiden: Brill, 2003.
2. ALIVIZATOS, Hamilcar, Hoikonomia (The iconomy according to the Orthodox Canon Law), Aster Press, Athens, 1949.
3. ANDRUȚOS, Hristu, Simbolica, traducere din limba greacă de MOISESCU, Iustin, Editura Centrului Mitropolitan al Olteniei, 1955.
4. BARNARD, Leslie William, The Council of Serdica – 343 A.D., Synodal Publishing House, Sofia, 1983.
5. BAUER, Walter, Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des NTs, Berlin, 1952.
6. BĂDILIȚĂ, Cristian, “Introducere în lectura și studiul câtorva evanghelii apocrife”, în volumul Evanghelii Apocrife, Editura Vreimea, București, 2002.
7. BECKWITH, Roger, Old Testament Canon of the New Testament Church and Its Background in Early Judaism, Published by SPCK, London, 1985.
8. BELLEVILLE, Linda, Cornerstone Biblical Commentary, (Volume 17), 1 Timothy, Tyndale House Publishers, Illinois, 2009.
9. BERECHEȘTEANU Ștefan, Căterisirea Preotului și Frăția de cruce, Tipografia și legătoria eparhială, Chișinău, 1924.

10. BERG, Jacob Albert Van Den, *Biblical Argument in Manichaeism: Missionary Practice: The Case of Adimantus and Augustine*, Leiden, Boston, Brill, 2010.
11. BOADT, Lawrence, *Reading the Old Testament: An Introduction*, Paulist Press, Mahwah, NJ, 1986.
12. BOADT, Lawrence, *Reading the Old Testament: An Introduction*, Paulist Press, Mahwah, NJ, 1986.
13. BOARDMAN, John, EDWARDS, I. E. S., SOLLBERGER, E., *The Cambridge Ancient History, Volume 3, Part 2: The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries BC*, Cambridge University Press, 1992.
14. BORRAS, Alphonse, *Les Sanctions dans l'Eglise : commentaire du livre VI du code du droit canonique*, Paris 1990.
15. BRANIȘTE, Ene, *Liturgica Specială*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1990.
16. BRUNNER, Peter, *Die Evangelisch-Lutherische Lehre von der Taufe - Eine kontroverstheologische Anfrage an das Dogma und die Dogmatik der römisch-katholischen Kirche*, Berlin 1951.
17. *Bullarum Diplomatum Et Privilegiorum Sanctorum Romanorum Pontificum, Tomus VI, ab Adriano VI (an. MDXII) ad Paulum VI (an. MDLIX)*, FRANCO, Sebastian et DALMAZZO, Henrico editoribus, 1860 (MDCCCLX).
18. CAMELOT, Pierre Thomas, *Ephèse et Chalcédoine. Histoire des conciles œcuméniques*, Editure de L'Orante, Paris, 1962.
19. CARRARA, Francesco, *Programa del Corso di diritto Criminale*, Firenze, 1907.
20. CHAMBERLIN, Erin R., *The Bad Popes*, Dorset Press, Sutton, 2003.
21. CIMMA, Maria Rosa, *L'episcopalis audientia nelle costituzioni imperiali da Costantino a Giustiniano*, Editore Giappichelli, 1989.
22. CITTERIO, Elia, *Nicodim Aghioritul, traducere ICĂ Jr., Ioan I., ICĂ Jr., Maria-Cornelia*, Editura Deisis, Sibiu, 2001.
23. CLARKE, Samuel, *XVII Sermons On Several Occasions*, Nabu Press, Charleston-Carolina, 2011.
24. CONRAN, Edward James, *The interdict*, Washington D. C., 1930.

25. CONSTANTELOS, Demetrios J., *Renewing the Church: The Significance of the Council in Trullo*, Brookline, MA, 2006.
26. CORAȘ, Leontin, *Sancțiuni alternative la pedeapsa închisorii*, Ed. C.H. Beck, București, 2008
27. COZMA, Ioan, *Canoanele întregitoare ale patriarhilor de Constantinopol Ioan Ajunătorul, Nichifor Mărturisitorul și Nicolae Grămăticul (studiu istorico-canonic)*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2010.
28. CREACH, Jerome F. D., *Violence in Scripture: Resources for the Use of Scripture in the Church*, Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, 2013.
29. CRONȚ, Gheorghe, *Prescripția în Dreptul bisericesc ortodox*, Tipografia cărților bisericești, București, 1938.
30. D'ANNIBALE, Giuseppe, *Summula theologiae moralis*, Forgotten Books, 2018.
31. DEISSMANN, Adolf, *Light from the Ancient East*, Editor Hodder and Stoughton, New York, 1910.
32. DOSKOCIL, Walter, *Der Bann in der Urkirche*, Hueber, München, 1958.
33. DREY von, J. S., *Neue Untersuchungen über die Constitutionen und Kanones der Apostel*, Tübingen 1832.
34. DRON, Constantin, *Valoarea actuală a canoanelor*, Editura Doxologia, Iași, 2016.
35. DUMEA, Claudiu, *Pagini dificile ale Vechiului Testament*, Editura Sapientia, Iași, 2011.
36. FEE, Gordon D., *New International Commentary on the New Testament*, vol. 7, Publisher Eerdmans, Hardcover 2012.
37. FEE, Gordon D., *The First and Second Letters to the Thessalonians*, Eerdmans Publishing Co. Grand Rapids, Michigan, 2009.
38. FEHER, Iosif, *Introducere în Studiul Noului Testament*, Editura The Brother Book, Montreal, 2017.
39. FELEA, Pr. Ilarion V., *Pocăința. Studiu de documentare teologică și psihologică*, ediția a II-a, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2018.
40. FERGUSON, Everett, *Backgrounds of Early Christianity*, Grand Rapids: Eerdmans, 1993.

41. FITZGERALD, Allan D., *Quaestiones in Heptateuchum*, in A. D. Fitzgerald, *Augustine through the Ages: An Encyclopaedia*, William B. Eerdmans Publishing Company, 2009.
42. FLOROVSKY, Georges, *The Eastern Fathers of the Fourth Century*, Catoctin Creek Consulting LLC, 2011.
43. FORTESCUE, Adrian, *The Orthodox Eastern Church*, second edition, London, Catholic Truth Society, 1908.
44. FRIED, Johannes, *The Middle Ages*, Harvard University Press, 2015.
45. GASPARRI, Pietro, *Codicis iuris canonici fontes*, vol. I (*Concilia generalia-romani pontifices*), Roma, Tipis PolyglottisVaticanis, 1947.
46. HARTMAN, Wilfried, and PENNINGTON, Keneth, *The History of Bzantine and Eastern Canon Law to 1500*, The Catholic University of America Press, Washington, 2012.
47. HECKRODT, Ella, *Die Kanones von Sardika aus der Kirchengeschichte erläutert*, Bonn, 1917.
48. HEFELE, Charles Joseph, *A History of the Christian councils*, volume I, *From the original documents, to the close of the council of Nicaea - a.d. 325*, translated from the German and edited by CLARK, William R., second edition, Edinburgh, T. & T. CLARK, 1894.
49. HEFELE, Charles Joseph, *A History of the Christian councils*, volume II, (a.d. 326 to a.d. 429), translated from the German and edited by Henry Nutcombe OXENHAM, Edinburgh, T. & T. CLARK, 1896.
50. HEFELE, Charles Joseph, *A History of the councils of the church, from the original documents*, volume III, (A.D. 431 TO A.D. 451), T&T. CLARK, 1883.
51. HEFELE, Charles Joseph, *A History of the councils of the church, from the original documents*, volume IV, (A.D. 451 TO A.D. 680), T&T. CLARK, 1895.
52. HEILER, Friedrich, *Urkirche und Ostkirche*, Verlag Ernst Reinhard, München, 1937.
53. HEIN, Kenneth, *Eucharist and Excommunication: A study in early Christian doctrine and discipline*, Peter Lang International Academic Publishers, 1975.
54. HINSCHIUS, Paul, *System Des Katholischen Kirchenrechts*, J. GUTTENTAG – Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1895.

55. Hotărârile Sfintelor Sinoade Ecumenice. Anatematismele Sfântului Chiril al Alexandriei, Editura Sfântul Nectarie, București, 2003.
56. HUMFRESS, Caroline, *Orthodoxy and the Courts in Late Antiquity*, Oxford, 2007.
57. HUSSEY, J. M., *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford University Press, 1990.
58. HYLAND, Francis Edward, *Excommunication*, Washington, D. C., 1928.
59. ICĂ jr., Ioan I., *Canonul Ortodoxiei - Vol. 1 - Canonul apostolic al primelor secole*, Editura Deisis, Sibiu, 2008.
60. ICĂ jr., Ioan I., *Canonul Ortodoxiei. Sinodul VII Ecumenic. 1. Definind dogmatic icoanele (691-810)*, Editura Deisis, Sibiu, 2020.
61. ICĂ Jr., Ioan I., *Canonul Ortodoxiei. Sinodul VII ecumenic. 2. Definind dogmatic orthodoxia*, Editura Deisis, Sibiu, 2020.
62. IONESCU, G. M., *Istoria Mitropoliei Ungrovlahiei, vol. 2*, Editura Stabilimentul grafic Albert Baer, București, 1914.
63. IVAN, asist. Iorgu D., *Demisia din preoție*, Editura Tipografia Cărților Bisericești, București, 1937.
64. JUGIE, Martino, *Theologia Dogmatica Christianorum Orientalis, tomus III*, Paris, 1930.
65. KAISER, Jr., Walter C., *Spre Etica Vechiului Testament*, Editura Făclia, Oradea, 2018.
66. KELLY, Joseph Francis, *The Ecumenical Councils of the Catholic Church: A History*, Liturgical Press, Norwich, 2009.
67. KIRSCH, Johan Peter, *Council of Trent*, Shamrock Eden Publishing, 2011.
68. KREHBIEL, Edward, *The interdict: its history and its operation*, Palala Press, 2018.
69. KÜNG, Hans, *Iudaismul, traducere Edmond Nawrotzky-Török*, editura Hasefer, București, 2005.
70. LANIADO, Avshalom, *Recherches sur les notables municipaux dans l'empire protobyzantin*, Paris, 2002.
71. LARCHET, Jean-Claude, *Viața sacramentală*, Editura Basilica, București, 2015.

72. LENFANT, Jacques, *The History of the Council of Constance*, Forgotten Books, London, 2018.
73. L'HUILLIER, Peter, *The Church of the Ancient Councils: The Disciplinary Work of the First Four Ecumenical Councils*, St Vladimirs Seminary Press, 2000.
74. LUCHAIRE, Achille, *Inocent III, (Le concile de Latran, et la reforme de l'Eglise)*, Paris, 1908.
75. MALCOLM, Lois, "Divine Commands", in MEILAENDER, Gilbert & WERPEHOWSKI, William (eds.), *The Oxford Handbook of Theological Ethics*, Oxford University Press, 2005.
76. MĂLINAȘ, Ioan Marin, *Pentaria - Πενταρχιασ*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2015.
77. MARINI AVONZO, Franca de, "Codice Teodosiano e concilio di Efeso", in *Dall'impero cristiano al medioevo: Studi sul diritto tardoantico*, ed. Franca de Marini Avonzo, Goldbach, 2001.
78. MAROU, Henri-Irénée, *Istoria educației în antichitate*, Editura Meridiane, București, 1997.
79. MATTHEWS, John Frederick, *Laying Down the Law*, New Haven/London, 2000.
80. MEYENDORFF, John, *Teologia bizantină*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1996.
81. MONTFAUCON, Bernard de *Paleographia Graeca: sive, De ortu et progressu literarum Graecarum*, republished in 1970, by Gregg International Publishers Limited Westmead, Farnborough, Hants, England.
82. MORLAND, Kjell Arne, *The Rhetoric of the Curse in Galatians: Paul Confronts Another Gospel*, Scholars Press Atlanta, 1995.
83. MOȘ, Grigore Dinu, *Ortodoxie și Occident - problema influențelor eterodoxe în teologia ortodoxă*, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2013.
84. MUNIER, Charles, *Les sources patristiques du droit du VIII'-XIII' siècle*, Mulhouse, 1957.
85. NEUSER, Jacob, *The Babylonian Talmud. A Translation and Commentary*, Hendrickson Publishers, Peabody, Massachusetts, 2011, vol. 22 a.

86. PĂRĂIAN, Arhim. pr. Teofil , Sfintele Paști în cultul ortodox, Editura Doxologia, Iași, 2013.
87. PERȘA, Răzvan, Natura Canoanelor și principiile de interpretare a lor în Dreptul Canonic Ortodox al secolelor XIX-XX, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2021.
88. PETCU, Liviu, Părinții patericului, despre pocăință, Editura Doxologia, Iași, 2016.
89. PETIAN, Mihai, Epistola I către Corinteni, Editura Andreiana, Sibiu, 2016.
90. PETREUȚĂ, Ioan, Anatema, Arad, 1941.
91. PHIDAS, Vlassios I., Drept canonic - o perspectivă ortodoxă, Editura Trinitas, Iași, 2008.
92. PIATKOWSKI, Adelina, Istoria epocii elenistice, Editura Albatros, București, 1996.
93. POPA, Marcel, D. MATEI, Horia C., Mică Enciclopedie de Istorie Universală, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.
94. POPOVICI, Iustin, Dogmatica Bisericii Ortodoxe, vol.I, traducere din limba sârbă de diac. Zarko MARKOVSKI, Editura Doxologia, Iași, 2017.
95. PRELIPCEAN, Vladimir, et alii, Studiul Vechiului Testament (pentru institutele teologice), Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1985.
96. RAD, Gerhard von, Holy War in Ancient Israel, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids (Michigan), 1996.
97. RADBERTUS, Paschasius, “The Lord's Body and Blood”, in Early Medieval Theology, Edited and Translated by George E. MCCRACKEN, The Westminster Press, 1957.
98. RADOSAV, Maria, Introducere în gramatica limbii ebraice moderne, Presa Universitară Clujeană, Colecția Philobiblon, Cluj-Napoca, 1996.
99. RADU, Dumitru Gheorghe, Caracterul ecleziologic al sfintelor taine și problema intercomuniunii, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1978.
100. REES, Wilhelm, Die Strafgewalt der Kirche, Duncker & Humblot GmbH, Berlin, 1993.

101. ROETZEL, Calvin J ., Judgement in the Community : A Study of the Relationship between Eschatology and Ecclesiology in Paul , Publisher Leiden: E J Brill, 1972.
102. RÖMER, Thomas, Le peuple élu et les autres: l'Ancien Testament entre exclusion et ouverture, Editor Du Moulin, Poliez-le-Grand, 1997.
103. SAFRAI, Shemuel, TOMSON, Peter J., The Literature of the Sages: Oral Torah, Halakha, Mishnah, Tosefta, Talmud, External Tractates, Fortress, 1987.
104. SANTINI, Luigi, Il Valdismo ieri e oggi, Editrice Claudiana, Torino, 1965.
105. SCHOELL, Rudolfus, Corpus Iuris Civilis, (volumen tertium), Novellae, BEROLINI apud WEIDMANNOS, MDCCCXCV (1895).
106. SCHWEITZER, Steven, Reading Utopia in Chronicles, T&T Clark, London, 2009.
107. SCOTT, Samuel Parsons, The Civil Law, vol. XVI, Cincinnati, 1932.
108. SHAILER, Mathews, Select Mediaeval Documents (History of Church and Empire a.d. 754 - a.d.1254), Chicago, Silver BURDETT and Company, 1974.
109. SOARE, Gheorghe I., Forma de conducere în Biserica creștină, Tipografia "Carpați, București, 1938.
110. SOLA POOL, David De, Capital Punishment Among the Jews: A Paper Read Before the New York Board of Jewish Ministers, Forgotten Books, London, 2017.
111. STAN, Liviu, Biserica și Dreptul, (Îndrumător canonic. Alte articole și studii), vol. IX, Editura Andreiana, Sibiu 2018.
112. STAN, Prof. dr. Liviu, Biserica și dreptul. Studii de drept canonic ortodox (Teologia dreptului), vol. I, Editura Andreiană, Sibiu, 2010.
113. STĂNILOAE, Pr. prof. dr., Dumitru, Iisus Hristos sau restaurarea omului, Editura Omniscope, Craiova, 1993.
114. SZYMANEK, Edward, The Lecture of the Holy Scriptures of the New Testament, Editor Pallottinum, Poznań, (Polland), 1990.
115. TARLE, Yevgeny, Napoleon's Invasion of Russia-1812, Oxford University Press, 1942.
116. The Papal Bull "In Coena Domini, translated in english, J. Hatchard Publisher, London, 1848.

117. TOSTI, Louis, History of pope Boniface VIII, translate from the italian by Eugene J. DONNELLY, Christian Press Association Publishing Company, New York, 1911.
118. TROCMÉ, Étienne, L'Evangile selon saint Marc, Labor et Fides, Geneva, 2000.
119. UNNIK, W. C. van, "Jesus: Anathema or Kyrios (1 Cor. 12:3)", in Christ and Spirit in the New Testament, ed. B. LINDARS, S. S. SMALLEY, Cambridge University Press, Cambridge, 1973.
120. VESA, Pr. dr., Pavel, Clerici cărturari arădeni de altă dată, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2008.
121. VINTILESCU, Pr. Petre, Spovedania și duhovnicia, ed. a II-a, Alba Iulia, 1995.
122. VOICU, Arhidiacon. prof. dr. Constantin, Patrologie, vol. I, II, Editura Basilica, București, 2009.
123. VOICU, Arhidiacon. prof. dr. Constantin, Patrologie, vol. III, Editura Basilica, București, 2010.
124. VOICULESCU, Marin, Istoria doctrinelor politice, note de curs, editura Hyperion, Bucuresti 1992.
125. VOYNOV M., PANAYOTOV, L., Documents and Materials on the History of the Bulgarian People, Bulgarian Academy of Science, Sofia, 1969
126. WAGSHAL, D., Law and the legality in the Greek East, Editura Oxford University Press, 2015.
127. WALTON, John H., MATTHEWS, Victor H., CHAVALAS, Mark W., Comentariu cultural-istoric al Vechiului Testament, traducători Silviu TATU, Luca CRETAN, Romana CUCULEA, Editura Casa Cărții, Oradea, 2014.
128. WALTON, Jonathan Harvey, The lost World of the Israelite Conques: Covenant, Retribution, and Fate of Canaanites, Inter Varsity Press, Downers Grove, 2017, IL.
129. WESTERMANN, Claus, Genesis 1 – 11. A Continental Commentary, Fortress Press, Minneapolis, 1994.
130. WISE, Michael, ABEGG, Martin Jr., & COOK, Edward, Les manuscrits de la Mer Morte, traduit de l'anglais (États-Unis) par Fortunato ISRAËL, Perrin, 2003.

131. WOOD STEPHENS, William Richard, Saint John Chrysostom. His life and times, Charles River Editors, 2018.
132. WRIGHT, Christopher J.H., Etica Vechiului Testament pentru comunitatea creștină, traducere de Silviu TATU, Editura Casa Cărții, București, 2019.
133. YANNARAS, Christos, Libertatea Moralei, traducere de CATUNIARI, Mihai, Editura Anastasia, București, 2004.
134. YANNARAS, Christos, Ortodoxie și Occident, Editura Bizantină, București, 1995.
135. ZANKOW, Stefan, Die Grundlagen der Verfassung der bulgarischen orthodoxen Kirche, Druckerei Leemann & Co., Zürich, 1918.
136. ZANKOW, Stefan, Die Verwaltung der bulgarischen orthodoxe Kirche, Verlag von Karras, Kröber & Nletschmann, Halle (Saale), 1920.
137. ZIZIOULAS, Ioannis, Ființa eclesială, traducere Aurel NAE, Editura Bizantină, București, 2007.
138. КИПРИАН (Керн), Православное Пастырское Служение, Издательство «Сатисъ», 2000.

V. STUDII ȘI ARTICOLE

1. † DANIEL, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, “Un suflet bun înaintea Mântuitorului Hristos”, în Lumina, anul VII, nr. 156, p. 2.
2. AVRAM, Florin Ioan, “Multivalența termenului <canon> și importanța acestuia în contemporaneitate”, în Annales Universitatis Apulensis. Series Theologica, anul VI (2021), Alba Iulia, p. 44-54.
3. BÂRA, Ciprian, “Părintele Armand Munteanu a trecut la Domnul”, în Lumina, anul VI, nr. 37, p. 3-4.
4. BARDY, G., “Sardique (Concile de)”, in Dictionnaire de Théologie Catholique, 14, (1939), p. 1109-1114.
5. BAR-NARD, Leslie W., “The Council of Serdica: Some Problems Re Assessed”, Annuarium Historiae Conciliorum, 12, (1980), p. 1-25.
6. BOUDINHON, Auguste, “Interdict”, în The Catholic Encyclopedia, New York, Robert Appleton Company, 1910, p. 73.

7. BUZAN, Sever, "Natura caterisirii", în Glasul Bisericii, anul XIX (1960), nr. 5-6, mai-iunie, p. 447-459.
8. CĂCIULĂ, Olimp N., "Anatematismeale Sfântului Chiril al Alexandriei", în Biserica Ortodoxă Română, anul LV (1937), nr. 3-4, martie-aprilie, p. 129-155.
9. CÂNDEA, Spiridon, "Pedeapsa depunerii din cler", în Revista Teologică, anul XXIV (1934), nr. 7-8, iulie-august, (partea a I-a), p. 244-259.
10. CÂNDEA, Spiridon, "Pedeapsa depunerii din cler", în Revista Teologică, anul XXIV (1934), nr. 9-10, septembrie-octombrie, (partea a II-a), p. 292-304.
11. CÂNDEA, Spiridon, "Pedeapsa depunerii din cler", în Revista Teologică, anul XXIV, (1934), nr. 11-12, noiembrie-decembrie (partea a III-a) p. 400-411.
12. CHIȚESCU, Nicolae, "Deosebire între "oros" și "canon" și însemnătatea ei pentru recepția Sinodului de la Calcedon", în Ortodoxia, anul XXII (1970), nr. 3, iulie-septembrie, p. 347-364.
13. CIUHANDU, Gheorghe, "Cărți de afurisanie sau de blăstăm", (partea I), în Revista Teologică, anul XVII (1927), noiembrie, nr. 11, p. 331-341.
14. CIUHANDU, Gheorghe, "Cărți de afurisanie sau de blăstăm", (partea a II-a), în Revista Teologică, anul XXX (1930), septembrie-octombrie, nr. 9-10, p. 369-384.
15. CIUHANDU, Gheorghe, "Cărți de afurisanie sau de blăstăm", (partea a III-a), în Revista Teologică, anul XXX (1930), noiembrie-decembrie, nr. 11-12, p. 450-456.
16. COLLINS, Adela Yarbro, "The Function of "Excommunication" in Paul", în The Harvard Theological Review, vol. 73, no. 1/2, Cambridge University Press, 1980, p. 251-63.
17. COVERCĂ, Ioan V., "Judecata bisericească în epoca veche", în Studii Teologice, seria a II-a, anul XII (1961), nr. 1-2, ianuarie-februarie, p. 66-85.
18. COZMA, Ioan, "Cuvântul <canon> în terminologia bisericească. Sensul și folosirea lui în legislația canonică sinodală", în Altarul Reîntregirii, anul IX (2004), nr. 2, p. 232-251.
19. CURTE, Cristian, "Părintele Ioan Covercă", în Formula AS, anul XXX, nr. 1447, (49), 10-17 decembrie 2020, p. 16-17.

20. DODS, Marcus, "The works of Aurelius Augustine", Bishop of Hippo, in *Writings in connection with the manichaeian heresy*, vol .V, Edinburgh, T. & T. CLARK, 1872, Book XXII, 71, p. 448-461.
21. DURĂ, Nicolae V., "Biserica creștină în primele patru secole. Organizarea și bazele ei canonice", în *Ortodoxia*, anul XXXIV (1982), nr. 3, p. 451-469.
22. DURĂ, Nicolae V., "Precizări privind unele noțiuni ale dreptului canonic bisericesc (depunere, caterisire, excomunicare – afurisire și anatema) în lumina învățaturii ortodoxe. Studiu canonic (partea I-a)", în *Ortodoxia* anul XXXIX (1987), nr. 2, aprilie-iunie, p. 86-110.
23. DURĂ, Nicolae V., "Precizări privind unele noțiuni din dreptul canonic bisericesc (depunere, caterisire, excomunicare/afurisire și anatema) în lumina învățaturii ortodoxe. Studiu canonic (partea a II-a)", în *Ortodoxia*, anul XXXIX (1987), nr. 3, iulie-septembrie, p. 105-143.
24. FEINBERG, C. L., "The Cities of Refuge", *Bible Study* 103, 1946, p. 411-416.
25. FLOCA, Ioan N., "Canoanele sinodului de la Sardica", în *Studii Teologice*, seria a II-a, anul XXIII (1971), nr. 9-10, noiembrie-decembrie, p. 720-726.
26. FLOCA, Ioan N., "Caterisirea în Dreptul Canonic Ortodox", în *Revista Teologică*, serie nouă, anul XIV (86), (2004), nr. 4, octombrie-decembrie, p. 123-133.
27. FUMICHON, Bruno de Loynes de, "Bishops as arbitrators in the early Church: The episcopalis audientia", în *Arbitration International*, vol. 39 (2023), nr. 2, p. 254-258.
28. GEBBIA, Clara, "Sant'Agostino e l'episcopalis audientia", in *L'Africa romana. Atti del VI Convegno di studio*, ed. Attilio Mastino, p. 683-695.
29. GÉRARD, Siegwalt, BRUNNER, Peter, "Pro Ecclesia. Gesammelte Aufsätze zur dogmatischen Theologie", în *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, 45e année nr. 3-4, (1965), p. 393-411.
30. GERSHON, Galil, "Most ancient Hebrew biblical inscription deciphered", în *Journal Egypt Archaeologique*, nr. 78, (1992), p. 149–162.
31. GIBAUT, John St. H., "The Pereginations of Canon 13 of the Council of Sardica", în *Ritual, Text and Law Studies in Medieval Canon Law and Liturgy*

Presented to Roger E Reynolds, ed. Kathleen G. CUSHING and Richard F. GYUG, Aldershot, 2004, p. 141-160.

32. GRIGORIȚĂ, Georgică, “Studiul și importanța apocrifelor Vechiului Testament astăzi”, în *Ortodoxia*, anul LVII (2006), nr. 1-2, ianuarie-iunie, p. 132-146.

33. HOFMANN, Karl, art. “Anathema”, în *Reallexikon für Antike und Christentum*, Band I, Stuttgart 1950, p. 428-432.

34. HUCK, Oliver, “La creation de “l’audientia episcopalis” par Constantin”, în *Empire chrétien et Église aux IVe et Ve siècle*, 2008, p. 295-315;

35. ICĂ, Jr., Ioan, “Erezia neo-ortodocșilor sau despre eros și agape în Biserica Ortodoxă a Greciei de astăzi”, în *Mitropolia Ardealului*, anul XXXIII (1988), nr. 4, iulie-august, p. 100-117.

36. IVAN, Iorgu D., “Câțiva termeni canonici. Înțelesul și explicarea lor în Dreptul bisericesc ortodox”, în *Studii Teologice*, seria a II-a, anul XII, (1989), nr. 4, iulie –august, p. 78-101.

37. IVAN, Iorgu D., “ΩΡΟΣ și ΚΑΝΩΝ în dreptul Bisericesc”, în *Ortodoxia*, anul XXII (1970), nr. 3, iulie-septembrie, p. 365-372.

38. KIRSCH, Johann P., “Council of Trent”, în *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 15, New York, Robert Appleton Company, 1912, p. 30-35.

39. KOSEK, Wojciech, “It is more blessed to give than to receive”, în *Memorial Book for Professor Waldemar Chrostowski in the 60-th Anniversary of His Birth*, Warszawa, 2011, vol. 2.

40. KUHN, Karl Georg, “Mărană ta”, în *Theological Dictionary of the New Testament*, vol. 4, Grand Rapids: Eerdmans, 1967, p. 469-470.

41. LECLERQ, Henri, “Lateran Councils”, în *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 9, New York, Robert Appleton Company, 1913, p. 16-19.

42. LENSKI, Noel, “Evidence for the Audientia Episcopalis in the New Letters of Augustine”, în Ralph MATHISEN (ed.), *Law, Society and Authority in Late Antiquity*, Oxford, Oxford University Press, 2001, p. 83-89.

43. LUZIO, Salvatore, “Degradation”, în *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 4, New York, Robert Appleton Company, 1908, p. 677-678.

44. MAZOUR, Anatole G., “V.O. Kliuchevsky: The Making of a Historian”, în *Russian Review*, vol. 31, No. 4. (Oct., 1972), p. 345–359.

45. MIKHAILOV, A.Yuri, "Ilya Stepanovici Berdnikov", în *Bulletin of the Orthodox Theological Seminary, Kazan*, nr. 1 (14), 2005, p. 5-10.
45. MOKHTARIAN, Jason Sion "Excommunication in Jewish Babylonia: Comparing Bavli Mo'ed Qaan 14b-17b and the Aramaic Bowl Spells in a Sasanian Context", în *Harvard Theological Review*, 108, 2015, p. 552-578.
47. MUNTEANU, Alexandru A., "Pedepsele aplicate clericilor de către Biserică", în *Biserica Ortodoxă Română*, LXXIX (1961), nr. 9-10, p. 902-910.
48. MUNTEANU, Alexandru Armand, "Aplicarea epitimiiilor în lumina sfintelor canoane", în *Studii Teologice*, seria a II-a, anul XIII (1961), nr. 7-8, septembrie-octombrie, p. 445-465.
49. O'CONNOR, John Bonaventure, "Saint Ignatius of Constantinople", în *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 7. New York, Robert Appleton Company, 1910, p. 647-648.
50. O'RIORDAN, Michael, "Apostolicae Sedis Moderationi", în *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 1, New York: Robert Appleton Company, 1907, p. 645-646.
51. OHME, Heinz "The Canons of the Fathers", în HARTMAN, Wilfried, and Keneth, PENNINGTON, *The History of Bzantine and Eastern Canon Law to 1500*, The Catholic University of America Press, Washington, 2012, p. 84-114.
52. PAPATHOMAS, Grigorios D., "Les sanctions dans la Tradition canonique de l'Église orthodoxe (Le Corpus canonum de l'Église, 1er-9e siècles)", în *Revue de Droit canonique*, t. 56, nos 1-2 (2009), p. 281-322.
53. PREDA, Constantin, "Sinodul Apostolic de la Ierusalim. Un model de a hotărî în Biserică (FA 15, 1-35)", în *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă București*, nr. IV (2004), p. 299-326.
54. REGO, Juan, "Character Indelebilis and the Iconic Dimension of Ritual Actions", în *The Liturgy in the Middle Ages*, Editor Jaume AURELL, University of Navarra Spain, 2022, p. 27-40.
55. ROMAN, Emilian-Iustinian, "Καὶὼν – chintesența legislației bisericești actuale", în Constantin DRON, *Valoarea actuală a canoanelor*, Editura Doxologia, Iași, 2016, p. 23-46.
56. RUS, Constantin "Teoria perpetuării efectelor hirotoniei: revenirea clericilor hirotoniți la starea de laici", în *Studii Teologice*, seria a III-a, anul I (2005), nr. 1, p. 36-48.

57. RUS, Constantin, "Ghid canonic privind abaterile și delictele bisericești", în *Mitropolia Banatului*, anul XXXV (1985), nr. 9-10, septembrie-octombrie, p. 620-627.
58. RYCKMANS, Gonzague, "Les religions arabes préislamiques" în *Histoire générale des religions*, IV, Paris, 1947.
59. SABĂU, Gelu, "Biserică și stat în Orient și Occident. Cele două cetăți și conflictul celor două puteri", în *Studia Theologia Graeco-Catholica Varadiensis*, nr. 1/2010, p. 173-192.
60. SELB, Walter, "Episcopalis audientia von der Zeit Konstantins bis zur Nov.XXXV Valentinians III", în *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 84 (1967), p. 162-217.
61. SHAHAN, Thomas Joseph, "Council of Agde", în *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 1, p. 206-207.
62. SIRKS, A. J. B., "The episcopalis audientia in Late Antiquity", în *Droit et Cultures. Revue internationale interdisciplinaire*, 65 (2013), nr. 1, p. 79-88.
63. STĂNILOAE, Dumitru, "Autoritatea Bisericii", în *Studii Teologice*, anul XVI (1964), nr. 3-4, p. 201-218.
64. STĂNILOAE, Dumitru, "Numărul Tainelor, raporturile dintre ele și problema tainelor în afara Bisericii", în *Ortodoxia*, anul VIII (1956), nr. 2, p. 197-207.
65. STĂNILOAE, Dumitru, "Sfântul Duh în Revelație și în Biserică", în *Ortodoxia*, anul XXVI (1974), nr. 2, p. 242-251.
66. TROIANOS, Spyros, "Byzantine Canon Law", in Wilfried HARTMAN and Keneth PENNINGTON, *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, The Catholic University of America Press, Washington, 2012, p. 115-170.
67. VASILE, Augustin, "Sancțiunea în dreptul canonic", în *Studii Teologice*, anul XLI (1989), nr. 5-6, septembrie-decembrie, p. 17-27.
68. VATAMANU, Cătălin, "Războiul sfânt" din perspectiva Vechiului Testament", în *Studii Teologice*, seria a III-a, anul II (2006), nr. 3, p. 100-119.
69. VISMARA, Giulio, "Episcopalis audientia: l'attività giurisdizionale del vescovo per la risoluzione delle controversi le private tra laici nel diritto romano e nella storia del diritto italiano fino al secolo nono", in *Scienze giuridiche*, Serie 2, 54 (1937), Milano.

70. VLASTARES, Matei, apud Patrick VISCUSO, "Canon law as an instrument for the realisation of the Church in Orthodox ecclesiology", în *International Journal for the Study of the Christian Church*, Volume 11, Issue 2-3 (2011), p. 204-218.

71. WESSEL, Susan, "The Formation of Ecclesiastical Law in the Early Church", in Wilfried HARTMAN and Keneth PENNINGTON, *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, The Catholic University of America Press, Washington, 2012, p. 1-24.

72. ZAWADZKI, Konrad, "Die Anfänge Des "Anathema" In Der Urkirche", în *Vox Patrum*, 28 (2008) t. 52, p. 1323-1334.

VI. SURSE WEB

1. Acta Conciliorum Et Epistolæ Decretales, A.C. Constitutiones Summorum Pontificum, Tomus Secundus, Ab anno CCCCLI - ad annum DL, Parisiis, Ex Typographia Regia, MDCCXIV, p. 555-557, în <https://play.google.com/books/reader?id=Jsnp2QFQhLYC&pg=GBS.PP14&hl=ro> (accesat în 10 mai 2022).

2. Alexei Pavlov, în https://ru.wikipedia.org/wiki/Павлов_Алексей_Степанович (accesat în 21.01.2023).

3. Bulla "Apostolicae Sedis Moderationi", <https://www.newadvent.org/cathen/01645a.htm> (accesat în 14.01.2023).

4. Conciliul I de la Narbonne, în <https://www.biblicalcyclopedia.com/N/narbonne-councils-of.html> (accesat în 14.01.2023).

5. LABBÉ-COSSART, Sacrosancta Concilia ad Regiam editionem exacta (Tomus tertius ab anno CCCXXI ad annum CCCCL, col. 806-807), în <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10321966?page=400>, (accesat în 18.03.2022).

6. MORTANGES, René Pahud de, "Interdikt", în *Historisches Lexikon der Schweiz (HLS)*, Version vom 23.01.2008, în <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/009626/2008-01-23/>, (accesat în 3.09.2022).

7. PFAFF, Carl, "Pfaffenbrief", in: Historisches Lexikon der Schweiz (HLS), Version vom 27.09.2010, în <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/009803/2010-09-27/>, (accesat în 03.09.2022).
8. Regulamente privind Curtea Bisericii a Bisericii Ortodoxe Ruse (Patriarhia Moscovei) (din 26 iunie 2008), <http://www.patriarchia.ru/db/text/428440.html>, (accesat în 22.01.2023).
9. Sacrosancta concilia, Tomus tertius, ab anno C C C X X X I (431) ad anno X X X X L (450), "Exemplum epistolae Cyrilli episcopi Alexandrini ad Nestorium de excommunicatione", p. 396 - 418, în <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10321966?page=7>, (accesat în 26.03.2022).
10. Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis (429-438) – 1.27.2, în <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr>, (accesat în 25.01.2022).